

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

V Міжнародна наукова конференція

**«Україна і Велике князівство Литовське
в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні,
міжнаціональні та соціокультурні відносини
в загальноєвропейському вимірі»**

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

13–16 вересня 2017 р.

Тези доповідей

Київ – Кам'янець-Подільський
2017

УДК 930
П99

П99 V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Кам'янець-Подільський, 13–16 вересня 2017 р. Тези доповідей. – К. : Інститут історії України НАН України ; Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 88 с.

ISBN 978-966-496-424-8

У виданні вміщено тези доповідей V Міжнародної наукової конференції «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», організованою спільно Інститутом історії України НАН України та Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка.

Розраховано на фахівців з історії України та Великого князівства Литовського, викладачів, аспірантів і студентів історичних факультетів.

УДК 930

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 27 червня 2017 р.)*

ISBN 978-966-496-424-8

© Інститут історії України
НАН України, 2017
© Кам'янець-Подільський
національний університет
імені Івана Огієнка, 2017

Оргкомітет конференції

- Смолій В.* академік НАН України (директор Інституту історії України НАН України)
- Копилов А.* д.і.н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Дубінський В.* к.і.н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Степанков В.* д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Філінюк А.* д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Газін В.* к.і.н., доц. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Юга О.* к.і.н. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Ващук Д.* к.і.н., с.н.с. (Інститут історії України НАН України)
- Блануца А.* к.і.н., с.н.с. (Інститут історії України НАН України)
- Черкас Б.* д.і.н., пров.н.с. (Інститут історії України НАН України)

Шановні друзі!

Литва радо вітає та підтримує культурно-освітню та наукову діяльність, спрямовану на вивчення, збереження та популяризацію спільної історичної спадщини України та Литви, які протягом двох століть були об'єднані в складі Великого князівства Литовського.

Архітектурні пам'ятки, археологічні знахідки, художні та образотворчі твори – це маркери минулого, що свідчать про спільність культурного та історичного простору, про формування особливого ідентитету регіону.

Відрядно, що в українському суспільстві зростає зацікавленість литовським періодом його історії. Це сприяє культурним зв'язкам між Литвою та сусідніми країнами, відкритості суспільства, розвитку наукового діалогу та пошуку спільних точок зору в оцінках історичних подій, окресленню стратегічних і тактичних орієнтирів та шляхів подальшого партнерства.

Дослідження в Україні історичних пам'яток Великого князівства Литовського також важливе й для розвитку туризму. Переконаний, що підготовлений спільними зусиллями литовців та українців історико-туристичний путівник «Шлях Гедиміновичів» зацікавить любителів історії держав усього Балто-Чорноморського регіону, об'єданого спільною минувиною.

Щиро дякую науковцям Литви, України, Білорусі, Польщі і Молдови за плідну співпрацю та вагомий внесок у популяризацію історичної та культурної спадщини Великого князівства Литовського.

З повагою,
Надзвичайний і Повноважний Посол
Литовської Республіки в Україні
Марюс Януконіс

Вельмишановні учасники конференції!

Дозвольте вас привітати від імені громади міста Кам'янця-Подільського. Ми раді, що Кам'янець став місцем уже традиційного проведення наукового форуму, темою якого є давні економічні, політичні та культурні зв'язки між Україною й Литвою.

Відзначу, що сьогоднішня Кам'янця тісно пов'язане з його історією. Власне як відомий туристичний центр наше місто стало завдяки своїй багатій та багатогранній історії, яка розвивалася під впливом багатьох культур та народів, що відобразилося у його своєрідній архітектурі та традиціях.

Одним з визначальних чинників в історії становлення Кам'янця став саме литовський.

Після відомої битви на Синіх Водах 1362 року, в якій великий князь литовський Ольгерд розгромив татарських ханів, Поділля ввійшло до складу Великого князівства Литовського. Ці землі було віддано в управління племінникам великого князя – князям Коріатовичам. Спочатку їх столицею було обрано місто Смотрич, однак після 1370 року центром їх володінь стає саме Кам'янець. Тут можна згадати красиву легенду про оленя, який вивів молодих князів на прекрасну гору. Перед ними предстала річка, оточена скелястими берегами. Ця краса спонукала їх закласти тут місто, одним із символів якого став саме олень.

Ми знаємо, що наше місто має давнє коріння. Історичні джерела доводять, що воно було засноване ще в XII столітті. Однак, як свого часу писав визначний український історик Володимир Антонович, «процвітання Кам'янця настає з XIV століття, коли Коріатовичі зробили його стольним містом».

7 лютого 1374 року князі Юрій та Олександр Коріатовичі надали місту магдебурзьке право. У княжій грамоті згадувалося, що міщани відтоді могли «судитися своїм правом перед своїми райцями, а воеводі в то не треба вступати».

Слід сказати, що наше місто стало третім в Україні, яке отримало магдебурзьке право (після Сянока, що отримав його в 1339 році, та Львова, що користувався магдебурзьким правом

з 1356 року), що сприяло розвитку міста, його торгівлі та перетворенню в адміністративний, торговельний та політичний центр Поділля.

Загалом у цей час Кам'янець був центром удільного Подільського князівства у складі Великого князівства Литовського. Коріатовичі були повновладними правителями, мали власне військо і навіть карбували свою монету (відомий срібний подільський півгрошик).

Сьогодні зв'язки міської громади з Литвою продовжуються. Ми розуміємо, що дружба і стратегічне партнерство з литовським народом вкрай важливі для України. Литва є одним із найпопулярніших та широким адвокатів України в Євросоюзі. Вільнюс послідовно та дієво захищає інтереси України, стоїть поруч у справі відсічі московській агресії, надає допомогу в лікуванні та реабілітації поранених українських воїнів.

На завершення хочу побажати учасникам конференції плідної роботи та незабутніх вражень від перебування у славному історичному місті Кам'янці-Подільському. Тут вам завжди раді, тут вас завжди чекає традиційна щира кам'янецька гостинність.

Слава Литві і слава Україні!

З повагою,
міський голова Кам'янця-Подільського
Михайло Сімашкевич

Зміст

<i>Віталій Нагірний</i> (Краків, Польща) Князівства Волинської землі і Литва: перші контакти (кінець XII – перша третина XIII ст.).....	10
<i>Борис Черкас</i> (Київ, Україна) До питання про місце та роль ВКЛ в історії України	11
<i>Ольга Білецька</i> (с. Осички Савранського р-ну Одеської обл.) Надання великого князя литовського Вітовта..... на Східному Поділлі	14
<i>Андрій Стасюк</i> (Галич – Івано-Франківськ, Україна) Литва і францисканські місії на Русі в XIV столітті.....	15
<i>Андрій Федорук</i> (Чернівці, Україна) «...Въ сенинѣ ходили литва на татарове»: про битву коаліції князів Галичини і Поділля з еміром «Темерем» у 1374 році.....	17
<i>Оксана Господаренко</i> (Миколаїв, Україна) Литовсько-ординські стосунки XIV–XV ст. крізь призму теорії фронтиру	21
<i>Дмитро Ващук</i> (Київ, Україна) Державно-правовий статус Великого князівства Литовського у світлі історіографічних концепцій	24
<i>Ігор Старенький</i> (Кам'янець-Подільський, Україна) Археологічні дослідження палацу XIV–XV ст. у Бакоті у 60-х рр. XX ст.	25
<i>Ярослав Пилипчук</i> (Київ, Україна) Сведения немецких источников по истории литовско-татарских отношений в 10–20-х гг. XV вв.	27

<i>Лариса Жеребцова (Дніпро, Україна)</i> Торгівельне життя Києва за матеріалами «О нравах татар, литовцев и москвитян» Михалона Литвина.....	30
<i>Валентин Константинов (Кишинів, Молдова)</i> Отношения молдавского господаря Богдана III с ВКЛ 1504–1517 гг.	33
<i>Евгений Черненко (Кишинів, Молдова)</i> Последний договор между Великим княжеством Литовским и Молдавским княжеством, 1554 г.	35
<i>Петро Кулаковський (Острог, Україна)</i> Матеріальне забезпечення урядів Київщини і Волині в середині XVI ст.	36
<i>Віктор Атаманенко (Острог, Україна)</i> Описи міст Волині середини XVI століття	40
<i>Андрій Блануца (Київ, Україна)</i> Суспільно-політичний та майновий статус князів Чорторийських у XVI ст.	44
<i>Костянтин Святнюк (Київ, Україна)</i> До питання статусу литовських посланців, які перевозили упоминки	48
<i>Ірина Ворончук (Київ, Україна)</i> Родина в XVI–XVII ст.: брати у внутрішніх взаємостунках (за матеріалами Волині)	50
<i>Владислав Безпалько (Київ, Україна)</i> Особливості побутування селянського жіночого одягу на Волині XVI ст. (за актовими джерелами).....	54
<i>Радіон Попель (Мінськ, Білорусь)</i> Образ Києва та Київської землі в складі Великого князівства Литовського в нарративних джерелах XV–XVIII ст.	57

Оксана Валёнене (<i>Вільнюс, Литва</i>) Топографія Вільнюса XIII–XVIII вв.	60
Тетяна Дубляниця (<i>Острог, Україна</i>) Фільваркове господарство Ковельського староства в другій половині XVI ст.	61
Андрій Гурбик (<i>Київ, Україна</i>) Сільське самоврядування в контексті діяльності громадських (копних) судів на українських землях в XVI–XVII ст.	64
Валерій Степанков (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) «Щоденник канцелярський» Я. Радзивілла як джерело дослідження зимово-весняної кампанії польського війська у Поділлі (лютий – квітень 1651 р.).....	68
Володимир Газін (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Литовські кампанії та їх вплив на перебіг московсько-польської війни 1654–1667 рр.	74
Олександр Юга (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Позиція литовської політичної еліти у розв'язанні української проблеми в 1655–1656 рр.	78
Ірина Кітурка (<i>Гродна, Білорусь</i>) Дзяржаўная мытная служба ВКЛ у другой палове XVIII ст.: асноўныя этапы рэарганізацыі	80
Олег Дячок (<i>Дніпро, Україна</i>) Дослідження історії права ВКЛ українськими істориками права у 2008–2016 рр.: основні тенденції	83
Світлана Блащук (<i>Київ, Україна</i>) З антропології академічного життя: як П. К. Сосенко писав дисертацію про каптурові суди.....	85

КНЯЗІВСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ І ЛИТВА: ПЕРШІ КОНТАКТИ (КІНЕЦЬ XII – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.)

ВІТАЛІЙ НАГІРНИЙ
Краків

Князівства Волинської землі, на відміну від інших південних і західних руських земель, найпізніше зіткнулися із литовськими племенами. Першу, хоча й доволі сумнівну, інформацію про появу литовського напрямку в політиці волинських князів зустрічаємо аж на межі XII і XIII ст. В «Слові о полку Ігоревім» та в XVI-вічній «Хроніці» польського автора Мацея Стрийковського збереглися нечіткі згадки про підпорядкування частини литовських племен володимирському князеві Романові Мстиславовичу. Окремі історики (О. Головка) вважають, що Роман здійснив похід проти литовських племен біля 1197–1198 рр. Сучасний стан джерел не дозволяє ані підтвердити, ані спростувати таке припущення. Тому питання про датування перших контактів між князівствами Волинської землі та литовськими племенами необхідно залишити відкритим.

Перші достовірні дані про контакти волинських князів із Литвою містить «Галицько-Волинський літопис» під 6713 роком: «бѣда бо бѣ в землѣ Володимерьстѣи от воеваньѣ Литовского и Qтважьскаго». В історичній науці, вслід за Й. Латковським, прийнято датувати цю подію 1209 р. Частина істориків (Б. Влодарський, К. Вілінський) вважали, що тоді ж між мамою малолітніх Данила і Василька Романовичів та литовськими вождями була заключена угода. На користь такого припущення міг би свідчити факт, що протягом наступного десятиліття литовці не загрожували Волині. Однак з такою тезою важко погодитися. Літопис чітко підкреслює, що в 1209 р. об'єктом литовських нападів були околиці Володимира і Червена, котрими в той час володів Олександр Всеволодович, а не Романовичі (останні залишалися удільними берестейськими князями). Тому якщо

умова й була заключена то тільки із Олександром, котрий в той час відігравав значно важливішу роль, ніж малолітні Романовичі.

Без сумніву, ключове значення для відносин між волинськими князівствами і Литвою мав договір, заключений між Романовичами і литовськими вождями в 1219 р. (літописна дата 6723). Незважаючи на поширену думку про те, що ініціатором цього договору були литовці (Й. Латковський, Б. Влодарський, О. Головка), вважаю більш обґрунтованою тезу Г. Пашкевича, згідно якої значно зацікавленішими в заключенні мирного договору були саме Романовичі. Договір з Литвою дав їм можливість не тільки забезпечити північні кордони своїх володінь, але і здобути союзника в боротьбі з краківським князем Лешком Білим. Володимирсько-литовський союз, заключений в 1219 р. проявив себе вже в 1220 р., коли литовці надали Романовичам значну допомогу в боротьбі з Лешком.

Очевидно, заключений в 1219 р. союз проіснував до середини або другої половини 1230-х рр., коли і на Волині, і в Литві відбулися вагомі зміни, котрі привели до початку нового етапу у відносинах між волинськими і литовськими правителями.

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ТА РОЛЬ ВКЛ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

БОРИС ЧЕРКАС

Київ

Велике князівство Литовське було унікальним явищем у політичній історії Європи. Створена легендарним литовським князем Міндовгом, який об'єднав литовські племена в боротьбі з лицарськими орденами, ця держава через сто років поглинула українське Полісся й кинула виклик Золотій Орді. До кінця XIV ст. межі цього краю сягнули Чорного моря. Запорозькі козаки, відстоюючи на початку XVIII ст. свої права на Чорноморське узбережжя, посилалися на литовського князя Вітовта, мов

ляв, кордон має бути так далеко, «на скільки кінь князя Вітовта своїм копитом дістав дна».

Секрет такого швидкого розвитку Литовського князівства полягав у тому, що, ставши за своєю сутністю поліетнічним державним утворенням, воно не провокувало переваги якогось одного етносу над іншими. Фактично держава розширювалася за рахунок злиття династій – старої руської Рюриковичів і нової литовської Гедиміновичів. «Ми старини не рушимо й новини не вводимо» – під цим гаслом відбувалося проникнення нової влади на Русь.

За литовської доби в Україні не відбулося жодного великого повстання, спровокованого національним, релігійним або соціальним протистоянням. І це в ті часи, коли решту Європи шарпали гуситський рух, реформація, селянські заворушення й інші подібні неприємності. Звісно, внутрішнє життя наддержави не було зовсім безхмарним. Проте тільки катаклізми всередині привілейованого стану князів, які до того ж у більшості своїй були представниками однієї династії, періодично вихлюпувалися в збройне протистояння.

Фактично більшість українських земель, за винятком Галичини та Закарпаття, були об'єднані в одну спільність. Українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, зберігши свій внутрішній устрій, адміністративний апарат і військо. Подібне існування малих держав у складі більших було типовим для середньовічної Європи – згадаймо хоча би Священну Римську імперію з її численними королівствами, кюрфюрствами та герцогствами. Внаслідок, як тоді вважалося, «українного» становища Волині, Поділля, Київщини та Чернігово-Сіверщини, ці князівства користувалися чималою часткою автономних прав. Більше того, деякі з очільників цих країв ставали правителями Литовського князівства. Маємо цікаву підбірку: Вітовт Кейстutowич деякий час був Луцьким князем, а ставши правителем всієї держави, перетворив місто на одну з офіційних столиць. Такий самий статус Луцьк мав і за правління Свидригайла Ольгердовича. Сигізмунд Кейстutowич із престолу Стародубського князя теж піднявся до великокнязівської влади. Київський князь Семен Олелькович уважався головним

претендентом на Віленський трон, як за своїм походженням із роду Гедиміна, так і за статусом князя київського. Тут варто зазначити, що останнє піднесення могутності та впливу Київського князівства відбулося саме за литовської доби. Між іншим, коли над Кримським півостровом нависла за гроза османського завоювання, то й генуезька колонія, й кримський хан саме в Київському князівстві вбачали гаранта своєї безпеки. Цікаво, що кордони України під владою Гедиміновичів, майже повністю були повторені українською козацькою державою Богдана Хмельницького. Та й саме козацтво виникло на базі непривілеюваних військових станів держави – нащадка Київської Русі.

Монголо-татарська навала підкосила розвиток українських міст, проте не зупинила його. Галицько-Волинські землі, які не ввійшли до складу Золотої Орди завдяки діяльності князя Данила Галицького та його брата Василька та їхніх нащадків, змогли відродити повноцінне міське життя й продовжили українську державність під назвою Руське королівство. А от на Поділлі та Київщині, як складових золотоординських улусів, міста відроджувалися по вільно. Вхідження цих земель до Великого князівства одразу позначилося на якості міського життя. Якщо на момент скинення іґа на Центральній Україні вони рахувалися на оди ниці, то вже наприкінці того ж століття їх були десятки. Тут будуються потужні укріплення, завозиться нова на той час зброя – артилерія, розвивається самоврядування – магдебурзьке право й, головна ознака стабільного життя – відновлюються та ремонтуються величні храми давньоруської доби. Зокрема, в Києві було відбудовано Успенський собор. Відбувається і зворотний рух. Чи мало бояр і священників із цих країв роблять кар'єру в центральному про воді держави. Представники української аристократії обіймали посади воевод і гетьманів, очолювали великокнязівську канцелярію, виконували різноманітні обов'язки в поступово зростаючому адміністративному апараті.

Головним результатом існування українських земель у складі Великого князівства Литовського було те, що саме протягом цього періоду в свідомості населення, яке мешкає на терені від Сіверського Дінця й аж за Карпатські гори, та від Прип'яті до Чорного моря остаточно закріплюється розуміння своєї окре-

мішності. Недарма вже після Люблінської унії довго витала ідея відродження на землях від Волині до Сіверщини окремого князівства. Остаточо ж ці плани були втілені в життя, хоча й на іншій соціальній основі, українським козацтвом. Проте це вже інша історія...

НАДАННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЛИТОВСЬКОГО ВІТОВТА НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

ОЛЬГА БІЛЕЦЬКА

с. Осички Савранського р-ну Одеської обл.

Дослідниками історії Великого князівства Литовського вважалось, що найдавнішими джерелами на східноподільські землі були документи, дані в канцелярії великого князя литовського (далі – вкл) Вітовта. Однак, останнім часом були знайдені грамоти, які сягають доби Коріятовичів. Перший, опублікований О. Грушею, документ князя Федора Коріятовича його слуги Гриньку на землі в Соколецькій волості (на села Микулинці, Летиню, Вонячин, Дешковці, Стрежевку тощо), другий – Пашку Васневичу в Брацлавській волості (на села Шандирів, Новоселицю, Костянтинів, Куниче, Гаврилівці, Яголківці, Баксанівці та інші).

На землі Східного Поділля від доби правління Вітовта нам не відомі оригінальні грамоти (інакше привілеї), а також їхні копії. Однак, з більш пізніх документів видно, що пожалування на Східному Поділлі Вітовтом здійснювались. Над виявленням таких документів у XIX ст. працювали Володимирський-Буданов та О. Яблоновський. В наш час вагомий внесок у віднаходження та публікацію цих джерел здійснили д.і.н., проф. М. Г. Крикун та О. Піддубняк («Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. – Львів, 2008).

У вказаному збірнику нами було віднайдено 13 документів (в яких згадуються пожалування вкл Вітовтом на Східному Поділлі), 48 назв населених пунктів (Беседки (1), Беседки

(2), Богуші, Борсківці (над р. Дністер), Буша, Бушинці, Войтовці (на р. Буг), Гнила Рудка, Губник (на р. Буг), Деревковці, Деренківці, Животів (над р. Роскою), Ільїнці (на р. Соб і на р. Собку), Калавур, Каликичі, Карачовці, Кожинці, Коташин, Кошиловці, Кошинці, Красне, Кріківці, Кропивна (над р. Кропивною), Лоцижин, Минківці, Михалівка, Михалківці, Носівці (на р. Коритній), Нункишинці, Облич, Ободни (на р. Собку), Олешківці, Пашковці, Радківці, Рашківці, Ролинці, Саврань, Серховичі, Скоморошки, Стрем'ятинці, Три Ізби, Урвиживіт, Урнучов, Харпаки, Христенія, Ясловичі, Яцківці Малі (на р. Згар), Яцковці та 11 найменувань річок.

Деякі назви населених пунктів, що збереглися до сьогодення, легко ідентифікуються і фігурують як у грамотах Коріятовичів, так і в документах вкл Вітовта. Таким зразком може бути Саврань (нині – смт Саврань Савранського району Одеської області). Інші назви, наприклад, як Калавур (нині – швидше за все, с. Рашково Кам'янського району, Молдова), мають певні труднощі з ідентифікацією. Робота над локалізацією цих пунктів та річок може послужити нашим внеском до вивчення історичної географії України, а також підмогою для краєзнавців, які шукають першоджерела до вивчення своєї малої Батьківщини.

ЛИТВА І ФРАНЦИСКАНСЬКІ МІСІЇ НА РУСІ В XIV СТОЛІТТІ

АНДРІЙ СТАСЮК
Галич – Івано-Франківськ

Місіонерська діяльність францисканців у Великому князівстві Литовському упродовж XIV ст. значною мірою пов'язана з місіями в руських землях. Зокрема, литовський правитель Гедимін (бл. 1275–1341 рр.) у листі до мендикантів чітко вказував на потребу місіонерів зі знанням руської мови. Функціонування міноритської місії у прикордонному з галицько-волинськи-

ми землями Новоградку сприяло поширенню та взаємовпливу францисканців на руських і литовських теренах.

У списку провінцій Ордену Братів Менших з 1335 р., за Л. Леменсом, згадується «*Vicaria Lyoniae*», яку Г. Голубовіч ідентифікував з Лівонією або Литвою, частково поєднуючи з дещо пізнішим вікаріатом Русі.

Загалом, із правлінням Гедиміна та Ольгерда (бл. 1296–1377 рр.) пов'язані кілька міноритських традицій мученицької смерті францисканських місіонерів у Литві упродовж 30–60-х рр. XIV ст. В одній із них серед мучеників францисканців у Вільно згадувалися Брати Менші, що прибули в литовські землі з Русі. Принаймні, на це вказує географічна ідентифікація деяких братів.

Інша легенда інформує, що у 30-х рр. XIV ст. «київський князь варвар» стратив чотирьох представників Ордену Братів Менших. Автентичність цих переказів за браком достовірних джерел, довести практично неможливо, а постійне перебільшення кількості страчених віленських францисканців від 14 до 36 осіб тільки підкреслює їхній легендарний характер.

У другій половині XIV ст. після утворення вікаріату Русі Ордену Братів Менших взаємовплив між «литовськими» та «руськими» місіями францисканців відчутно посилювався. Згідно папських привілеїв для міноритського вікарія Русі від 1370 та 1372 рр. терени Литви включені до цього місіонерського осередку. У 1373 р. папа Григорій XI, прагнучи охрестити литовських князів Ольгерда, Кейстута (бл. 1297–1382 рр.) та Любарта (бл. 1300–1383/84 рр.), звертався за допомогою до польсько-угорського короля Людовика (1339–1382 рр.) і його руського намісника Владислава Опольського (бл. 1326/32–1401 рр.). Християнізувати Литву мали францисканські місіонери, що підтверджується, зокрема, численними легендами про страчених язичниками міноритських мучеників.

З кінця 70-х рр. XIV ст. під вплив Людовика потрапили князі литовсько-руського роду Коріятовичів, які після перемоги над татарами під Синіми Водами 1362 р. закріпилися на Поділлі. З 1366 р. вони визнавали зверхність П'ястів, а з 1377 р. – Анжу.

Прихід латинських місіонерів на Поділля відбувався на тлі його інкорпорації польською й угорською знаттю за участі литовських князів. Місцеві володарі підтримували мендикантів, серед францисканських осередків вікаріату Русі Ордену Братів Менших на межі 60–70-х рр. XIV ст. згадано Кам'янець і Смотрич.

Після Кревської унії 1385 р. за правління Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.) францисканські місії на Литві та Русі ще більше інтенсифікувалися, що створило підґрунтя для утворення віленського єпископства, а згодом виокремлення литовських місій у окрему інституцію в структурі Ордену Братів Менших.

«...ВЪСЕНИНЪ ХОДИЛИ ЛИТВА НА ТАТАРОВЕ»: ПРО БИТВУ КОАЛІЦІЇ КНЯЗІВ ГАЛИЧИНИ І ПОДІЛЛЯМ З ЕМІРОМ «ТЕМЕРЕМ» У 1374 РОЦІ

АНДРІЙ ФЕДУРУК

Чернівці

Після несподіваної загибелі влітку 1374 р. Юрія Коріатовича, який на цей вже час у одній зі своїх грамот титулувався як «князь литовский» і «воевода, господар земли Молдавской»¹, в останній з новою силою спалахнула збройна боротьба за тамтешній вакантний престол. Однак цього разу вона набула вже неабияких за розміром масштабів, на що указує її відповідний міжнародний резонанс, який знайшов деяке відображення у лаконічних повідомленнях літературних пам'яток далеких північно-східних руських земель.

Активними учасниками цих воєнних подій крім вже традиційних представників литовсько-руської династії Гедиміновичів, що правили в землях Поділля, стали також й інші впливові сусіди Молдавії. Так у єдиному прямому свідченні «Рогозького

¹ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. — Iași, 1931. — Vol. 1. — P. 1.

літописця» під 1374 р. говориться: «Того же лѣта всенинѣ ходили Литва на Татарове на Темеря, и бышет[ь] межи ихъ бои»². Цей запис слід співставити з іншим його варіантом із «Літописного збірника, який іменується Патріаршим або Никонівським літописом», де про цю ж воєнну подію під тим самим роком сказано: «Того же лѣта ходиша Литва ратью на Татарове, на Темиряза, и бысть межи ихъ бой велій»³.

Що ж стосується постаті «Темеря», то з приводу неї як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії немає одностайних думок. Скоріше за все, більш праві ті автори, які бачать у ньому одного з улусних татарських емірів, що намагався протидіяти захопленню влади подільськими князями – братами Коріатовичами «въ земли Молдавской»⁴. Щодо самого «Темеря», або як його називають у другому з наведених московських літописних зведень – «Темиряза», то його слід ототожнювати з добре відомим золотоординським темником «Дмитрием», якого разом з двома іншими «отчичами и дедичами Подольской земли» розбив великий князь литовський Ольгерд у Синьоводській битві 1362 р. Загалом припускають, що вищезазначене у літописних записах ім'я еміра може бути лише похідним варіантом («Дмитрий» – «Деметрий» – «Темерь» – «Темиряз» – «Митирь») розповсюдженого у тюрків антропоніма. До речі, під 1408 р. у названому московському літописному зведенні говориться, що в оточенні темника Єдигея під час походу на Москву згадується «князь Обрягимъ Темирязевъ сынъ»⁵.

² Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Пг., 1922. – Т. 15. – Вып. 1. – Стб. 106.

³ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 11. – С. 21.

⁴ *Флоря Б. Н.* Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сб. статей. – М., 1980. – С. 153–154, прим. 39; *Руссев Н. Д.* Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus*. – 1999. – № 5. – С. 389; *Черкас Б. В.* Подільське князівство і «ногаєві» татари: боротьба за Придністров'я (1374–1380 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2015. – Вип. 15. – С. 71.

⁵ Летописный сборник... – С. 205.

Проте, окрім подільських князів Коріатовичів у великий похід на татарського еміра разом з ними йшов ще хтось з тодішніх сусідніх можновладців, на що чітко вказує запис дієслова «ходили» в наведеному вище повідомленні «Рогозького літописця» у формі множини. Натомість у другому варіанті, поданому в «Літописному збірнику...», це саме слово написано вже у формі однини. Але необхідно враховувати, що перший запис, який представляє тверський погляд на воєнні події у Молдавії, є більш достовірним, оскільки був здійснений з відповідного протографа ще у другій половині XV ст.

З усього вищевказаного виникає логічне питання: на яку саме історичну особу натякає дієслово «ходили» у формі множини? Невдаючись до розгляду різних можливих версій, зазначимо, що нею міг бути ніхто інший як «князь Володиславъ Опольскои землѣ господарь, Велунскои землѣ, Рускои землѣ господарь и дѣдичъ приржоний тѣмъ землямъ усѣмъ»⁶. Доказом цьому слугує лист придворного судді угорського короля Якоба з Шепеші, написаний 13 жовтня 1374 р. у Вишеграді. У ньому він зазначає, що судовий процес, який мав відбутися 6 грудня 1374 р., переноситься на 28 квітня 1375 р. Причиною було те, що один з обвинувачуваних «відправився разом з правителем Володиславом князем Опольським у військовий похід проти молдаванів»⁷. Щоб краще зрозуміти мотив останнього, цю звістку слід співставити з повідомленням у «Літописцю великих князів литовських» про загибель Юрія Коріатовича, якого «волохове взяли его собѣ воеводою и тамо его окормили»⁸.

Отож у похід на «Темеря», який також втрутився у політичну ситуацію, що склалася в «земли Молдавской», вирушили сили цілої коаліції правителів з Галичини і Поділля. Про можливу таку й іншу політичну співпрацю між князями Коріатовичами та Володиславом Опольським, у часи його управління русь-

⁶ Грамоти XIV ст. / Упор., вступ. ст., ком. і сл.-показ. М. М. Пешак. – К., 1974. – С. 61.

⁷ *Kumorovitz B. L. I Lajos Királyunk 1375, évi Havassföldi hadjárata (es «Török») háboruja // Századok. – 1983. – Évf. 119. – Szám. 5. – Old. 975.*

⁸ *Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 15. – С. 66.*

ким доменом короля Людовіка Анжуйського, вже неодноразово згадувалося у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁹. Тому можемо припустити, що масштаб військових приготувань до майбутньої битви з татарським еміром був значно більшим у порівнянні навіть з походом Ольгерда на Сині Води. До того ж, обидва літописних записи: «бышет[ь] межи ихъ бои» та «бысть межи ихъ бой велій», також свідчать про значні сили і під керівництвом «Темеря» («Темиряза»), незважаючи на звістки, що «тогда во Ордѣ бысть моръ великъ»¹⁰. У порівнянні з цими записами, літописні повідомлення про воєнні події 1362 р. за своїм розмахом виглядають значно скромнішими. Наприклад, «тоє же осени Олгѣрдь Синю воду и Бѣлобережїе повоеваль»¹¹. Крім того, цей великий похід об'єднаних військових сил князів Галичини і Поділля повністю відповідав контексту антиординської політики угорського короля, яку він проводив уже тривалий період¹².

Цінний іконографічний матеріал, який зображує указаний «бой велій», представлено на мініатюрі з «Лицевого літописного зводу»¹³. На останній показано різницю в одязі, озброєнні та військовому спорядженні обох сторін. Характерні форми

⁹ *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. — Poznań, 1996. — S. 46-47; *Юсяк П.* Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372 — 1379) // Вісник Львівського університету: Серія історична. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 83; *Михайловський В. М.* Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 7–8.

¹⁰ Летописный сборник... — С. 21.

¹¹ Рогожский летописец... — Стб. 75.

¹² *Дашкевич Я. Р.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — К. ; Львів. — Вип. 5. — С. 32–65; *Вашари И.* Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого // Золотоордынская цивилизация: Сб. статей. — Казань, 2010. — Вип. 3. — С. 22-30; *Căprăroiu D.* Scurte considerații privind cronologia campaniilor anti-mongole ale regelui Ludovic de Anjou // Revista de Istorie Militară. — 2014. — Nr. 3–4. — P. 1–11.

¹³ Лицевой летописный свод XVI века. Русская летописная история. — М., 2014. — Кн. 9. — С. 33.

одягу і озброєння добре усвідомлювалися художником стосовно татарських загонів, які він чітко протиставив спорядженню притаманному підрозділам литовців, поляків і угорців. Вершники у шишаках – військо «Темирєза», а вершники в саладах – об'єднані сили Володислава Опольського і князів Коріатовичів. Обидві сторони зображені у вигляді невеликих кінних загонів, що ведуть між собою запеклий бій з використанням шабель та мечів¹⁴.

Внаслідок здобутої перемоги над татарським еміром об'єднаному війську князів з Галичини і Поділля вдалося поставити на престол Молдавії якогось «Журжа» – вірного союзника і підданого короля Людовіка¹⁵. Останнє також дало можливість забезпечити необхідні умови для поживлення торговельних відносин Львова з містами Причорномор'я, що згодом призвело до появи великої економічної артерії – важливої для розвитку всієї «земли Молдавской».

ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКІ СТОСУНКИ XIV–XV СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ФРОНТИРУ

ОКСАНА ГОСПОДАРЕНКО

Миколаїв

Попри значний розвиток у зарубіжній соціогуманітаристиці, теорія фронтиру в українській історіографії розвинута слабо. На сьогодні фронтірні студії поступово набирають популярності серед українських істориків.

Англо-американський сходознавець О. Латтімор визначав фронтір як зону найінтенсивнішої взаємодії різних культур. Саме це розуміння фронтиру ми беремо за основу в наших міркуваннях.

¹⁴ *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М., 1944. – С. 44–50, 62–63.

¹⁵ *Черкас Б. В.* Подільське князівство і «ногаєві» татари... – С. 72.

Австрійський історик А. Каппелер на основі ідей Ф. Тернера, О. Латтімора, В. Макніла, досліджень німецьких істориків про зони культурної взаємодії запропонував розглядати явище фронтиту в чотирьох ракурсах: як географічний фронтір між різними кліматичними й рослинними зонами (в нашому випадку між степом та лісостепом); як соціальний фронтір між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками; як військовий фронтір між двома військово-політичними об'єднаннями; як релігійний і культурний фронтір між різноманітними системами світогляду, цінностей і культурними традиціями.

Досі найкращим українським інтерпретатором тези про фронтір був Ярослав Дашкевич. За Я. Дашкевичем на території України проходили, та ще й досі проходять кілька важливих природних і антропогенних кордонів: біологічний, або, як тепер заведено говорити, екологічний, – між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу; гідрографічний – Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та, в результаті, етнокультурний – між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу.

Особливо важливими стають дослідження окремих регіонів України, які протягом свого історичного розвитку постійно перебували в ролі порубіжних. А в контексті останнього, дослідження чорноморського регіону виглядають особливо важливими.

Традиційний підхід до вивчення історії України в контексті «Схід-Захід» висвітлює проблеми русько-половецьких стосунків домонгольського періоду та козацько-татарське протистояння XVI–XVII ст. На жаль, пізнавальні можливості піднятої нами наукової проблеми сильно недооцінені сучасними науковцями.

Колонізаційні процеси в Північному Причорномор'ї (а мова йде не лише про появу тут слов'янського/українського насе-

лення) пов'язані і з воєнно-політичною експансією Великого князівства Литовського за рахунок Золотої Орди та Кримського ханства в XIV–XVII ст. І зв'язку з цим включення литовсько-ординських взаємовідносин в контекст фронтірних досліджень є цілком логічним, оскільки заповнює хронологічні лакуни.

Територія Північного Причорномор'я та Дикого поля в другій половині XIII–XV ст. підпадає під ознаки фронтиру, зазначені в схемі А. Каппелера. А взаємовплив різних культур та способів життя як головна ознака фронтиту, за О. Латгімором, з'являється в другій половині XIV ст., коли розпочинається посилена експансія литовців на південь. С. Леп'явко схильний розглядати термін «фронтир» у зв'язку із активним рухом, колонізацією, а «прикордонню» надає таку властивість, як гнучкість. Литовсько-ординські стосунки можуть бути потрактовані обома способами в залежності від періоду.

Землі Північного Причорномор'я в XIII–XIV ст. були важливою частиною загальноєвропейської торговельної системи, вони представляли для литовських князів об'єкти особливого інтересу. Отже, економічні причини полягають у прагненні поставити під свій контроль південні шляхи міжнародної торгівлі. Але попри намагання литовців утвердитися в Причорномор'ї шляхом розбудови фортець на важливих торгових шляхах, південні землі були слабо інтегровані в політичну, соціально-економічну та культурну структури і наприкінці XV ст. Кримське ханство захопило Дністровсько-Дніпровське межиріччя.

Слабка інтегрованість регіону в систему Великого князівства Литовського підтверджується історією «генуезького замку» Іліче / Леріче. «Економічна і політична активність Литви в причорноморському регіоні не сприяла розквіту району нижньої течії Дніпра. Зокрема, хвилі експансії Великого князівства Литовського розривали попередні зв'язки, але не підкріплювалися успіхами в освоєні цих територій. Життя Іліче / Леріче згасла і стала помітною лише в 40–50-х рр. XV ст., коли ординці та італійці відновили тут колишні партнерські зв'язки» (М. Русєєв).

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

ДМИТРО ВАЩУК

Київ

Період від середини XIV ст. до середини XVI ст. є значущим в історії Центрально-Східної Європи. Саме в цей час більшість українських земель увійшло до складу Великого князівства Литовського. Цей процес перетворив ВКЛ на одну з найбільших тогочасних європейських держав. У нових реаліях вектор внутрішньої державної політики був спрямований на налагодження взаємовідносин між новою владою й соціумом та створення органів влади і політичних інститутів. Тобто відбувався процес формування державного устрою Великого князівства Литовського з урахуванням приєднаних територій.

В історіографії до сьогодні немає одностайної відповіді на питання чим було Велике князівство Литовське з точки зору державно-правового статусу. Найпоширенішою залишається думка про федеративний устрій ВКЛ. Свого часу її обґрунтував М. Любавський. Загалом його підтримали М. Довнар-Запольський та М. Грушевський, щоправда з певними застереженнями. Приміром останній вважав, що ВКЛ тільки наблизилось до федеративного устрою, але так і не стало федеративною державою. Зазначена концепція не викликала заперечень у істориків права. Зокрема, М. Чубатий також вважав, що ВКЛ за формою державного устрою було федерацією.

Авторитетність висновків відомих учених другої половини XIX – початку XX ст. є настільки непохитною, що вони побутують і в сучасній історіографії. Наприклад, думку про федеративну форму державного устрою ВКЛ підтримує литовський історик Е. Гудавічюс. Про автономність удільних князівств на українських землях у складі Литовської держави зазначає О. Русина. Самоврядність князівств, як вважав Ф. Шабульдо, залишалася навіть після скасування їх удільного статусу в кінці XIV ст.

Водночас існують дещо інші концепції. Зокрема висновки М. Любавського піддав критиці відомий історик права Ф. Леонтович. На зміни форми державного строю ВКЛ вказував В. Заїкін. У сучасній історіографії критиком так званої федеративної концепції є З. Норкус. Будучи прихильником одного з найвідоміших теоретиків держави М. Ромеріса, а також проаналізувавши роботи багатьох істориків, він прийшов до висновку, що думка вчених про федеративний устрій ВКЛ не достатньо аргументована. Більше того, за З. Норкусом усі підтвердження на користь федерації, якими послуговувалися дослідники, свідчать не про федеративний, а про імперський статус ВКЛ.

Отже, загальноприйнятої точки зору на вказану проблему немає, а тому вона чекає на своє подальше вивчення.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛАЦУ XIV–XV СТ. У БАКОТІ У 60–Х РР. XX СТ.

ІГОР СТАРЕНЬКИЙ
Кам'янець-Подільський

Протягом 60–80-х рр. XX ст. проводилися активні археологічні дослідження в долині Дністра, оскільки значна частина територій мала бути затоплена водами Дністровського водосховища. Одним з головним пунктів, на яких проводилися археологічні розкопки, стала літописна Бакота, вивчення якої проводилося протягом 60–70-х рр., тобто до її затоплення та зняття з обліку у 1981 р. Одним з цікавих виявлених об'єктів став палац XIV–XV ст.

Експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника на чолі з керівником установи Григорієм Хотюном 23 серпня 1961 р. виявлено надзвичайно цінний археологічний об'єкт. Увагу археологів привернули розповіді селян, що вони «Пасуть товар (худобу) на Дворі». За допомогою топоніма дослідникам вдалося натрапити на залишки середньовічного палацу XIV–XV ст., після чого було розпочато роз-

чистку об'єкта. У ході розчистки виявлено 4 сходи, залишки склепіння довжиною 1,2 м, шириною 1,7 м і висотою 1 м. Вздовж сходин на захід прямувала стіна з дверним і віконним прорізом. Ширина стіни становила 0,6 м, а ширина сходин — 1,3 м. Виявлені також плитки підлоги і сліди штукатурки.

26 серпня того ж року продовжено розкопки середньовічного палацу. Було розчищено підлогу, а також для експозиції музею зроблено вибірку плиток з мощення підлоги.

Протягом 1963—1965 рр. експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника і Хмельницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Іона Винокура проведено стаціонарні розкопки середньовічного палацу XIV—XV ст. в ур. Двір, відкритого Г. М. Хотюном 1961 р. Вдалося розкрити всю площу споруди (30×10 м). Встановлено, що будівля мурована з тесаного каменю-вапняку на вапняковому розчині. Північна стіна споруди була «врізана» в терасовий схил гори, південна (фасадна) стіна водночас мала невелику глибину залягання фундаменту — 0,6 м. Дослідниками виявлено елементи декору (наличники, карнизи і т. п.), плитку на підлозі, які були виготовлені з місцевого дністровського вапняку. А. Д. Тюпичем і Є. І. Пламаницькою проведено обміри та складено план середньовічного палацу.

Частина знахідок, зокрема плитки з підлоги, елементи декору, кераміка, вироби з металу, знаходяться нині у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Палац XIV—XV ст. у Бакоті без перебільшення являється надзвичайно важливою пам'яткою археології та історії, адже проливає світло на тип палацового комплексу та кам'яного будівництва періоду входження Поділля до складу Великого князівства Литовського, коли місто поступово віддало адміністративну першість у регіоні спочатку Смотричу, а пізніше Кам'янцю-Подільському. На сьогодні існує необхідність подальшого археологічного дослідження пам'ятки.

СВЕДЕНИЯ НЕМЕЦКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЛИТОВСКО-ТАТАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 10-20-Х ГГ. XV В.

ЯРОСЛАВ ПИЛИПЧУК
Кам'янець-Подільський

Одним из интереснейших аспектов истории Восточной Европы являются литовско-татарские отношения. Нужно отметить, что исследователи пока не так часто используют сведения документальных источников по истории Золотой Орды. Лишь некоторые документы переведены и опубликованы Б. Флорей и Р. Беспаловым. Задачей нашего исследования является публикация ранее малоиспользованных материалов и использование уже опубликованных материалов для изучения литовско-татарских отношений в 10-20-х гг. XV в. Мы выражаем большую благодарность С. Полехову за переводы и консультацию при подготовке данных тезисов.

Важными являются сведения тевтонских источников. В «Кодексе документов Витовта» в документе от 15 июля 1416 г. сказано, что король Татарии, который убил своего брата, в бегах, и прибыл в Литовию (Литву) и, таким образом спасся, и прибудет к Витовту в течение четырех или пяти дней. В документе от 1419 г. динабургский комтур писал ливонскому ландмейстеру о том, что от немецкого купца узнал о том, что Витовт заключил мир с татарами, а великий хан Татарии прислал очень дружественное письмо и прислал в подарок верблюда¹. В документе от 31 марта 1421 г. сказано, что Свидригайло победил татар. В документе который датируется или 1410 г., или 25 апреля 1422 г. динабургский комтур доносил о том, что 8 тыс. татар, которые находились в Луцке, собрались в поход и предложили свою помощь Витовту. Татары просили, чтобы тот позволил им отправиться в поход в одну землю, чтобы завоевать ее. ибо им нет чем прокормиться².

¹ Перевод С. Полехова.

² Перевод С. Полехова.

В Торуне в документе от 26 апреля того же года говорилось о том, что Витовт собирает войска, а татары собрались в степях. Говорилось, что если они не пойдут в Чехию на помощь гуситам, то наверняка сделают набег на Пруссию. Немецкий хронист Конрад фон Бичин сообщал о нападении татар на владения Тевтонского Ордена в 1422 г. На Констанцском соборе в 1416 г. литовцы в полемике с представителями ордена указывали, что в будущем возможно крещение татар в католическую веру. Естественно Витовт блефовал и ему было важно лишить тевтонцев поддержки других католиков. В документе от 1 января 1425 г. от Витовта великому магистру Паулю фон Русдорфу сказано, что Татария находится в раздоре и разделении. Там пребывают шесть благородных царей. Один из царей по имени Махмет находится в Литве, а другие живут в разных местностях Татарии. Сообщалось о победе литовских вассалов верховских князей над татарами Худайдата на территории Рязанского княжества³. Сведения о шести татарских вождях нам интересно в том контексте, что Ульрих фон Рихенталь сообщал о семи королевствах на которые разделена Татария. Витовт в письме великому магистру Паулю фон Русдорфу от 17 марта 1427 г. писал, что в татарской степи пять ханов, особенный из них тот, который с помощью великого князя завладел Ордой и его сын сейчас у него (в Литве)⁴.

В ином собрание документов «Ливонско-эстонско-курляндской книге дел» в томе V также упомянуто о действиях татар. В письме комтура Динабурга великому магистру Михаэлю Кюхмайстеру фон Штенбергу от 4 июля 1415 г. сказано, что татарский хан пригласил Витовта к себе, чтобы он к нему приехал, ибо он хочет с ним переговорить. Тогда он отправился к нему и вернуться в течении четырех недель⁵. В документе ливонского ландмейстера Зигфрида Ландера фон Шпонхейма великому магистру Тевтонского Ордена от 10 декабря 1415 г. снова упомянуто о татарах и литовцах. При этом о них вспоминается в

³ Перевод Р. Беспалова.

⁴ Данные взяты из статьи Р. Беспалова, которая была опубликована в 2013 году.

⁵ Перевод С. Полехова.

контексте истории Пруссии и Ливонии. Вероятно, разговор идет о угрозе со стороны татар, ведь в 1414 г. они уже нападали на комтурство Остерроде. Он же в письме Михаэлю Кюхмайстеру фон Штенбергу от 15 июля 1416 г. упоминал о том, что татары нанесли литовцам большой урон. Вероятно, это связано с походом татар на Киев о котором упоминает Продолжатель Иоханна Посильге. Причиной было то, что великий князь не выдал бежавших от Идегея сыновей Токтамыша. В письме ливонского ландмейстера Ландер фон Шпонхейма великому магистру Михаэлю Кюхмайстеру фон Штенбергу от 11 июля 1417 г. сказано, что при Витовте находилось двое сыновей Токтамыша. Говорилось, что за это татары опустошили Подолье. В документе от 15 июля 1417 г. сказано, что в Тракае еще раньше появилась вдова третьего сына Токтамыша, которая была матъю Хаджи-Гирея. В письме ливонскому ландмейстеру Ландеру фон Шпонхейму от 14 декабря 1417 г. сказано, что татарский хан, который в прошлом году убил своего брата, который был у Витовта, теперь сам убит своими врагами⁶. В документе от 23 января 1418 г. ландмейстер Ливонии писал великому магистру Михаэлю Кюхмайстеру фон Штенбергу, что достойный доверия купец, что татары целых три раза вторгались в литовские земли, но татары держат сторону Витовта, теряли каждый раз много войска и проигрывали. Один татарский хан, который убил другого, которого эта партия (пролитовская) провозгласила ханом, он находился у Витовта⁷. В марте 1418 г. комтуру Динабурга стало известно, что Витовт заключил мир с татарскими ханами и заключил мир с великим ханом татар, который прислал ему в дар верблюда⁸.

Сведения документальных источников позволяют нам по новому посмотреть на историю литовско-татарских отношений. Сведения немецких источников документально подтверждают известия польских хроник о помощи Витовту Еремфер-

⁶ Перевод С. Полехова, также использованы материалы статьи Б. Флори за 2002 год.

⁷ Перевод С. Полехова.

⁸ Перевод С. Полехова, также использованы материалы статьи Б. Флори за 2002 год.

дену (Джаббар-Берды) и Бетсабуле (Абу-Саиду), после того как они убили Карим-Берды. Противниками этих Токтамышевичей и их союзника Витовта был Идегей, который направлял походы своих отрядов на Киевщину и Подолье. В противостоянии с Идегеем тактика Витовта была претимущественно оборонительной. В этой войне Витовт противопоставлял татар татарам. Литовцы и поляки сражались с татарами преимущественно при отражении нападений татар на Киевщину и Подолью. Мир с Идегеем был достигнут не в 1419 г. как сообщали поляки, а в 1418 г.

**ТРАКТАТ МИХАЛОНА ЛИТВИНА
«О ПРАВАХ ТАТАР, ЛИТОВЦІВ ТА МОСКВИТЯН»
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МИТНОЇ СПРАВИ
НА ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО**

ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА

Дніпро

Дев'ятий фрагмент трактату Михалона Литвина містить «хрестоматійний» опис Києва, який викликав неабияке захоплення автора попри в цілому негативне зображення життя у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) на відміну від його сусідів: Московської держави й Кримського ханства.

В нашому дослідженні головну увагу зосередимо на співставленні інформації щодо митних зборів, описаних у трактаті, із тими, що діяли у Києві в середині XVI ст. (1540-і – 1550-ті рр.) Приблизно в цей час реальний автор твору, з урахуванням відомих сучасній історіографії постатей, міг перебувати у Києві.

Інтерес Михалона Литвина до торговельного життя Києва, особливо прискіпливої уваги до зовнішньої торгівлі і прибутків від неї, пояснюється в історіографії проникненням духу меркантилізму і до Литви. Меркантилісти ототожнювали багатство держави із грошима. Тому, для раннього меркантилізму (XV –

XVII ст.) як економічної політики держави були характерні такі заходи: запровадження регламентації зовнішньої торгівлі, встановлення високо ввізного мита на промислові товари, заборона вивезення грошей та обмеження імпорту. У Литві та Польщі перші заходи держави у руслі меркантилізму проявили себе після Люблінської унії 1569 р. (закриття кордонів для місцевих купців, зниження курсу іноземної валюти щодо польського гроша, боротьба за ринки збуту шляхом колонізації південних регіонів країни – українських земель – для забезпечення від татар).

З-посеред різних митних зборів, які збирали у Києві, М. Литвин приділив увагу, головним чином, двом видам зборів – миту від караванів та осьмничому:

1) *Караванна торгівля* – з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії повз Київ на північ до Московської держави, Пскова, Новгород, Швеції та Данії іноземні купці у складі великих за обсягом осіб і возів караванів (іноді до 1000 осіб) та нав'ючених верблюдів транспортували коштовності, шовк, ладан, благовонія та прянощі. Ці каравани здавна сплачували на користь в.кн. литовського мито біля Таванського перевозу під час переправи через Дніпро. За даними автора навіть зберіглося це місце, яке називали Вітовтовою банею – залишки вказаної М. Литвином споруди, згідно С. Александровича, знаходяться у нижній течії Дніпра в двох місцях: на лівому березі ріки приблизно за 40 км від устя і на березі лиману між устями Дніпра і Бугу.

Якщо купці ухиляючись від переправи через Дніпро й сплачували відповідного мита, шли до Московської держави через степ, через м. Путивль, їх могли пограбувати. До того ж, кияни отримували додатковий прибуток від караванів в разі їхньої загибелі від сніжних заметів або гублення у степу.

Зиск від караванів, які йшли на Київ і сухоходом і водою становив чималий прибуток для місцевої влади та киян: воєвод, митників, купців, мінял, шинкарів, човнарів і візників, а «*в невзрачных киевских хатах*» внаслідок караванної торгівлі та нещасних випадків із караванами зустрічається чимало коштовних речей.

За ревізією Київського замку 1552 р. на воєводу сплачували *мито головне* (державне зовнішньоторгівельне мито, що стяга-

ли на державних митницях на знак в'їзду чи виїзду з країни) у розмірі 2 грошів від копи товарів. Від караванів, які йшли з Туреччини сплачували таке саме мито, а також *«поклонъ по доброй воли»* коштовними речами, а під час руху у зворотному напрямі з Московської держави – соболями й іншими місцевими товарами (вочевидь також хутром).

2) *Осьмниче* мито – у М. Литвина цей збір мали сплачувати всі, хто ухилився від сплати мит і чинив перелюб, проте останнім часом (на момент подорожі М. Литвина) цей закон почали забувати. Уряд осьмничого скасували ще у 1516 р. *Осьмниче* – це торгове мито, частково ввізне, за право торгівлі хлібними виробами та рибою, що стягували осьмники. *Осьмник* – урядник воєводи у торгових і торгово-судових справах великих міст у ВКЛ.

У М. Литвина розмір мита не вказано. За даними уставної грамоти в.кн. Олександра київським міщанам 1494 р. осьмник обмичував рибу на березі Дніпра в розмірі кожна десята риба у тому разі, коли риба водним шляхом доставлялась до Києва знизу, з Черкас; якщо риба надходила зверху – то осьмник стягував мито під час торгу.

У 1499 р. після отримання Києвом магдебурзького права київський вїйт та міщани почали стягувати всі міські мита на себе, зокрема й ті, які становили дохід воєводи. Своєю грамотою в.кн. Олександр за нарадою із полоцьким намісником Юрієм Пацевічем, колишнім київським воєводою у 1486–1492 рр., визначив доходи воєводи, який призначав осьмника із кола своїх слуг. У цій грамоті більш детально описані митні операції із рибою. Якщо будь-яка особа (у документі – козаки) йшла ловити рибу на низ в район Черкас і нижче, то зі всього улову мала віддати воєводі у Києві 1/10 частину. Коли до Києва зверху чи знизу привозили солону чи в'ялену рибу, тоді осьмник мав її оглянути і стягнути мито на користь міста у розмірі: 6 грошей від 1 бочки риби, а від в'ялої та свіжої риби – кожна 10-ту. В разі, коли до міста привозили осетрів, то осьмник мав взяти від кожного осетра по хребту (якщо кількість риби менше 10) або кожна десяту рибу.

Після скасування уряду осьмничого київські воеводи стягували на себе мито від риби або *мито рибне*, яке також мало торгівельний характер проте не носило назви осьмничого. За даними ревізії 1552 р. в описі Київського замку у розділі «*доходы воеводини*» є окремих пункт – мито рибне. Мешканці інших волостей які ловлять рибу нижче Києва мають дати на користь воеводи під час повернення назад мито у розмірі – 1/10 риба, ті, які не хочуть щоби їх товар перекладали могли сплачувати від кожної ком'яги – 6–10 кіп грошей. Під час торгу від свіжих та в'ялих риб, а також осетрів – розмір мита був такий самий, як і в грамоті 1499 р. Від бочки осетрів – по 6 грошей, а белуга (належить до сімейства осетрових) мала вся йти на воеводу.

Михалон Литвин пропонує для збільшення могутності держави, повернутись до старих порядків, зосередити прибуток від зовнішньої торгівлі в руках великого князя, а не магнатів, які експлуатували всі її переваги.

Увага М. Литвина саме до цих видів митних зборів впливає із його опису природних багатств Дніпра, з якого безперервно ловили рибу та наповнювали нею в день до 1000 возів, а також передіку товарів, що їх везли через Київ, який попри зменшення ролі Дніпра як торговельної артерії через татарську загрозу, знаходився на чорноморсько-російському торговельному шляху.

ОТНОШЕНИЯ МОЛДАВСКОГО ГОСПОДАРЯ БОГДАНА III С ВКЛ 1504-1517 ГГ.

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ
Кишинёв

После смерти Стефана Великого в 1504 г. на господарский престол Молдавии сел его сын Богдан III (1504–1517 гг.). Ему досталась совсем не завидная роль. Во-первых, речь шла о военном противостоянии с Польшей, которую он унаследовал от своего отца. Как известно, после Козминской битвы 1497 г.

отношения испортились изрядно, а уже в 1501 г. Стефан предпринял попытку включить в состав молдавского княжества Покутию. Началась затяжная борьба за эти земли, которая то утихла, то заново появлялась в польско-молдавских отношениях до смещения с престола Петра Рареша в 1538 г., брата Богдана, и внебрачного сына того же Стефана. В первые годы своего правления Богдан старался поддерживать политическую линию своего отца последних лет его правления. Хотя это в принципе уже было невозможным. Надо признать, что Стефан воспользовался благоприятной международной конъюнктурой, которая уже не существовала во время Богдана. Ему пришлось в конце концов отказаться от притязаний и на Покутию, и на притязания женитьбы на дочери польского короля. В каком-то моменте молдавскому господарю противостояла целая коалиция польско-литовско-валашская. И только ценой великих усилий молдавскому господарю удалось стабилизировать ситуацию. После обострения международных отношений молдавский господарь заручился поддержкой своих христианских соседей, особенно когда Молдавия оказалась под ударом татаров крымской орды, которые вмешались в политическую борьбу за османский престол, поддерживая Селима. Так как Богдан оказался по другую сторону барикады, ему пришлось взять на себя удар крымских татар, а с другой стороны ощутить не самые благоприятные чувства со стороны Селима, когда тот стал султаном. В создавшейся ситуации и Корона, и ВКЛ пристально наблюдали за ситуацией в регионе, а когда Молдавия была под угрозой турецко-татарских нашествий поддержали дипломатически молдавского господаря, так как упадок молдавского княжества не состоял в планах польско-литовских правителей, это привело бы к укреплению как крымского княжества, так и Османской Империи которая уже владела территориями когда-то принадлежащих Молдавии – прежде всего Белгородом, Килией и прилегающими к ним территориями.

Таким образом, несмотря на некоторые неудачи во внешней политике, Богдану III удалось сохранить важность Молдавии во внешних отношениях, хотя ему уже никогда не удастся вернуть ту славу времен Стефана Великого. С другой стороны, Польша

и ВКЛ не были заинтересованы в ослаблении молдавского княжества так как это привело бы к укреплению Крымского Ханства и Османской Империи.

ПОСЛЕДНИЙ ДОГОВОР МЕЖДУ ВЕЛИКИМ КНЯЖЕСТВОМ ЛИТОВСКИМ И МОЛДАВСКИМ КНЯЖЕСТВОМ, 1554 Г.

ЕВГЕНИЙ ЧЕРНЕНКИЙ

Кишинёв

Договор был подписан между королём Сигизмундом II Августом (1548–1572 гг.) и молдавским господарем Александром Лэпушняну (1552–1561, 1564–1568 гг.) в контексте заключения более всеобъемлющих молдавско-польских соглашений. В течение апреля–августа 1553 г. был заключён и утверждён клятвами молдавско-польский договор. После этого, под предлогом того, что для проезда молдавских послов в Великое Княжество Московское через территории Великого Княжества Литовского, необходимо заключение отдельного молдавско-литовского договора, Сигизмунд II Август настоял на реализацию этих формальностей.

Договор был парафирован 16 декабря 1554 г. в Вильно при участии молдавских послов – Иосифа Петровича Веверица, староста Ново-Романской крепости и державца Романского уезда, Ивана Николаевича, староста и державец Сорокского уезда и Аврама Баниловского, секретаря воеводы. Позже, Ян Кмита, маршалок и староста Оникштенский и Вилькомирский и Пётр Полочанин, великие послы литовские, пришли в Молдавию, где взяли клятву господаря Александра и его бояр.

Во многом, договор 1554 г. повторял молдавско-литовский договор 1551 г., заключённый между Сигизмундом II Августом и господарём Штефаном Рареш (1551–1552 гг.).

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УРЯДІВ КИЇВЩИНИ І ВОЛИНІ В СЕРЕДИНІ XVI СТ.

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ

Острог

Масштабний проект видання списків урядників Речі Посполитої (центральної і регіональної) відкрив для дослідників широкі можливості з вивчення еволюції регіональних владних корпорацій, змін територіально-адміністративного устрою, генеалогії окремих князівських і шляхетських родів, генези політики Корони (як інституту) щодо формування урядничих ієрархій на місцях. З'явилися підстави для проведення досліджень, що мають на меті творення просопографічних зрізів урядничих корпорацій в конкретно визначений період. Разом з тим, цей проект в силу об'єктивних причин не може дати повноцінної картини щодо еволюції урядів, особливо щодо територій Великого князівства Литовського до адміністративно-політичної реформи 1565–1566 рр. Так само спеціального дослідження вимагає матеріальне забезпечення функціонування урядів; існуючий в літературі поділ всіх земських урядів на функціональні й титулярні вимагає певної корекції залежно від хронологічного чи територіального зрізу.

Українські землі, що протягом тривалого часу перед Люблінською унією 1569 р. входили до складу Великого князівства Литовського, привносять додаткову специфіку щодо різних аспектів функціонування урядів на своїх територіях. Історично склалося так, що до таких земель відносилися Київщина й Волинь, яка включала Східне Поділля (Брацлавщину). Чернігово-Сіверщина на початку XVI ст. була загарбана Московською державою, а Західне Поділля й окремі райони Галицької Русі опинилася в складі Корони ще XIV–XV ст. і тому впровадження коронних урядів відбулося тут значно раніше, ніж на Київщині й Волині.

В ході адміністративно-політичної реформи 1565–1566 рр. Київщина й Волинь поряд із появою цілої низки коронних зем-

ських урядів зберегли низку урядів, притаманних для їх попередньої історії. Поряд з цим, функціональне призначення окремих урядів зберегло попередній зміст попри їх позірну адаптацію до впроваджуваної земської ієрархії. До цієї реформи набір посад, характерних для цих двох регіонів, мав певні відмінності. У Київській землі існував уряд воєводи, тоді як на Волині приблизно подібні повноваження здійснював луцький староста; посада воєводи з'явилася тут лише після реформи. Натомість, на Волині важливу роль відігравав уряд маршалка землі Волинської, відповідального за збір і дії посполитого рушення; на Київщині такого урядника не було. Для обох регіонів притаманним був інститут старост, які виступали представниками великого князя у належних йому значних земельних комплексах. Впродовж першої половини XVI ст. відбувався процес становлення цього інституту з урядів намісників і державців. Однак, завершився цей процес по-різному. На Волині всі старости (луцький, кременецький і володимирський) увійшли по реформі до земської номенклатури, оскільки очолили місцеві гродські канцелярії й суди. На Київщині подібний статус отримав лише київський староста, але навіть у його випадку це входження було радше номінальним, оскільки законним визнавався факт поєднання в одних руках урядів київського старости й воєводи. Інші старости, зокрема житомирський, канівський, черкаський, білоцерківський, остерський до земської номенклатури не увійшли.

На Волині до реформи існував уряд хорунжого, без сумніву «волинський» і «володимирський»; на думку ж М. Любавського, таких урядів було три – у кожному з повітів (Луцький, Володимирський, Кременецький). Після реформи до 1765 р. зберігалася лише посада «волинського хорунжого». На Київщині такий уряд з'явився по реформі 1565–1566 рр. Дискусійною є трансформація уряду ключника. У Київському воєводстві ця посада після реформи зникає; ймовірно, поглинається урядом каштеляна. На Волині ж, зокрема у Луцьку, уряд ключника зберігається й надалі. Залишаються чинними після реформи сформовані в литовську добу посади городничого (Київ, Луцьк, Володимир, Кременець) і мостовничого (Луцьк; у Кременці зникає). Фрагментарно на Волині, зокрема у Кременецькому

повіті, у першій половині XVI ст. згадується уряд войського. Принагідно слід відзначити, що хорунжі й війські увійшли до законодавчо визнаного переліку земських урядників, а городниці, ключники й мостовничі – ні.

Найкращим матеріальним забезпеченням вирізнялася посада київського воеводи. Він як староста володів староством, до складу якого входило 10 населених пунктів. Серед найбільш значних податків, що збиралися служебниками воеводи, слід назвати капщизну (до 600 кіп литовських грошів), мозирську данину (416 кіп), корговщизну й десяточне (350 кіп), караванне (до 200 кіп). Воеводі також належало рибне мито (до 200 кіп), боброва данина, подужне, обвістка й повітчина. Як очільник місцевого суду воевода отримував пересуд і заруку. В натуральній формі на потреби інституту воеводи надходили соляне мито, подачки й служби від ремісників. Сумарно прибутки воеводи складали понад 2 тис. кіп литовських грошів. Крім цього, уряд київського воеводи ще й дотувався зі скарбу Великокого князівства Литовського. На почет служебників (200 коней), що формувався, на розсуд великого князя, або воеводою, або справцею, виділялося 2 тис. кіп литовських грошів; окремо 300 кіп на кухню для почту, матеріал для одягу служебників на суму 260 кіп, 160 кіп на 600 солянок жита й стільки ж вівса. Також зі скарбу виділялося воеводі 100 кіп литовських грошів на прийняття і утримування татарських послів.

Матеріальне забезпечення старост залежало від заможності ввіреного їм в держання староства. Якщо мати на увазі городові староства, очільники яких включалися до земської ієрархії, то прибутки з них на Київщині й Волині значними назвати не можна. Київське городове староство, як вже відзначалося, поглиналося урядом київського воеводи. На Волині городових старост було три – Луцьке, Кременецьке і Володимирське. Впродовж кінця XV – першої половини XVI ст. населені пункти, що входили до цих староств, активно роздавалися великими князями у приватне володіння. Лише Сигізмунд I Старий роздав князям і шляхті у Луцькому і Володимирському повіті понад 100 сіл і 6 замків; у Кременецькому повіті тільки князі Острозькі й Заславські отримали 2 замки й понад 80 сіл. Як наслідок, згада-

ні староства постійно зменшувалися в своїй території. Луцьке староство на час входження до Корони (1569 р.) мало у своєму складі 7 сіл, Кременецьке — 8; Володимирське не мало жодного. Прибутки від цих староств старост були істотно меншими, ніж київського воєводи — від 500 до 750 кіп литовських грошів. Правдоподібно, що ця сума включала і прибутки старост від їх судово-нотаріальної діяльності.

Ключник, уряд якого зберігся після реформи 1565—1566 рр. у Луцьку, мав також прибутки з уряду. Матеріальним забезпеченням його діяльності виступало село Колчин у Луцькому повіті. Передбачалася матеріальна основа й для війських. Так, луцький війський мав право збирати мито в розмірі 12 грошів з човнів, що прибували й відбували з Луцька річкою Стир. Отримували зі своїх урядів доходи й посадовці, що повстали внаслідок реформи 1565—1566 рр. Земські суддя, підсудок і писар отримували певні кошти з оплат за виконання судових прерогатив та від діяльності земської канцелярії. Підкоморієві сплачували кошти зацікавлені особи за проведення розмежувань між маєтками. Урядники, що номінально не вписалися у впроваджену під час реформи ієрархію земських урядів, зберегли за собою частину традиційних доходів. Так, мостовничі побирали мостове за проїзд мостами, яке частково використовували на поточний ремонт цих комунікацій, а частково скеровувалося на власні потреби. Городничі оперували коштами, які виділялися скарбом і воєводами на ремонт оборонних споруд, і так само з них забезпечували свою діяльність.

Таким чином, до реформи 1565—1566 рр. практично всі уряди, згадувані у джерелах на території Київщини й Волині, мали функціональне призначення і забезпечували свою діяльність за рахунок різноманітних прибутків. Реформа дещо підкорегувала ситуацію — крім функціональних урядів виникли титулярні (без обов'язків). Частина традиційних для українських земель урядів зникла, частина з певними корективами була інтегрована у нову систему (воєводи, старости, хорунжі, війські); інша ж частина (городничі, ключники, мостовничі) залишилася поза впровадженою земською ієрархією, але при цьому зберегла певну частку своїх функцій і їх матеріальне забезпечення.

ОПИСИ МІСТ ВОЛИНИ СЕРЕДИНИ XVI СТ.

ВІКТОР АТАМАНЕНКО

Острог

Міста Волині, та й України загалом, т. зв. «литовського» періоду залишаються вивченими недостатньо. Навіть визначення їх чисельності, не кажучи вже про демографічні, соціальні та економічні характеристики, залишається дискусійною проблемою в українській історіографії, а в білоруській подається як показник високого рівня урбанізації для Білорусі та низького — для України. При цьому, все-таки, зауважується як одна з найінтенсивніших за рівнем урбанізаційних процесів саме Волинь. Значною мірою це пов'язано зі станом збереженої джерельної бази для першої половини XVI ст. Дійсно, актові матеріали цього часу, представлені в документах Литовської метрики, стосуються переважно неукраїнських територій ВКЛ, а описово-статистичні джерела з'являються з середини XVI ст. Одним із цілком обґрунтованих виходів з даної ситуації, апробованих в українській історіографії, є використання джерел, створюваних щойно після входження українських земель до складу Польщі (поборові реєстри 1570 р.). Але й такий підхід містить ряд застережень із т. зв. джерельної інформації. Відтак, для міст долюблінської доби історії Волині свідчення соціального, господарського та демографічного характеру є достатньо нечасто представленими в джерелах. А вони містяться переважно в документах описово-статистичного характеру.

Сукупність джерел до історії волинських міст середини XVI ст. територіально та у видовому відношенні представлена досить нерівномірно. Для зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів державного обліку. Документи ж господарсько-правового обліку для цього часу характеризуються нерегулярністю створення — йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі. До них можна віднести ревізії стану державних володінь і статусу приватних маєтностей та власне гос-

подарського обліку в маєтках, які перебували у розпорядженні королеви Бони.

Найдавнішими з описів волинських міст (з належною їм округою) є ревізії 1545 та 1552 рр., інвентарі Кременецького 1548 та 1563 рр., Ковельського 1556 р. староств. Власне інвентарями з усіма належними атрибутами є описи Кременеччини та Ковельщини. Це дійсно господарська та правова фіксація свідчень про піддане населення та замкове господарство. Інвентар Кременеччини 1548 р. містить перелік міських, передміських, сільських господарств та фільваркової челяді. Інвентар Ковельського староства 1556 р. створювався при його відібранні у королеви Бони Жигимонтом-Августом. Його з точки зору інформації соціально-економічного характеру можна вважати спрощеним. Сумарій прибутків у інвентарі досить розлогий при наявності підсумкових даних по кожному населеному пункту. Окремого сумарія прибутків в інвентарі Кременецького староства немає, але його свідчення дають можливість обрахунків (хоча й неповних). Подібна документація стала, очевидно, основою ґрунтовних інвентарів Кременеччини 1563 р. та Ковельщини кінця XVI – початку XVII ст. Таким чином, в більшості випадків не можна говорити про ґрунтовне вивчення динаміки соціально-економічних процесів у містах Волині. Винятком є Кременець, для якого на той час описово-статистичні джерела (збережені) створювалися з достатньо регулярною частотою (1545, 1548, 1552, 1563 рр.). За півтора десятиліття населення Кременця практично подвоїлося.

Напередодні Люблінської унії для державних міст Волині було впроваджено переведення у грошовий платіж підводної повинності. Про те, що володимирські міщани її виконували свідчать згадки ревізії 1545 р. Як для Луцька, так і Володимира реєстри вибирання таких грошей, які збереглися за 1564–1569 рр., стали предметом окремих досліджень (в тому числі й з їх публікаціями). Збереглися реєстри вибирання підводних грошей для Володимира за 1569, 1570 та 1576 рр., але деякі, можливо, не в повному обсязі. Так, наведені в кінцевій частині реєстру за 1569 р. сумарні дані, тим не менш, містять загальну характе-

ристику міста. Так, у Володимирі, місті та передмістях, було 344 будинки, з третини яких (112) було заплачено виключно за дім, а решта платила додатково за, очевидно, ремесло, городи тощо. Сам реєстр подає структуровану за об'єктами сплати – будинки, земельні угіддя, городи, торгівля, ремесло – інформацію. Міщанами було заплачено також за 18 закладів торгівлі пивом та 10 торгу медом. В місті на 1569 р. знаходилося 40 єврейських будинків. Зазначені платежі з Зап'ятнича, Завалля, Залужжя та Засмоча.

Інвентар 1556 р. хронологічно вперше дає можливість визначити розміри міст та склад ключів Ковельської волості. Найбільшим з міських поселень був Ковель, в якому знаходилося 350 будинків; також в місті мешкали 41 коморник, 5 гуменників, 8 підданих духовенства, знаходилося 19 єврейських помешкань та ін. Йому помітно поступалися Вижва (155 осель, 2 єврейські будинки) та Миляновичі, більше схожі на сільське поселення (44 будинки, 8 городників). Величині міст відповідала і їх структура. Ковель складався з вулиць та двох ринків та двох, очевидно, передмість, у Вижві виділено власне міську частину та передмістя Вишівська Воля, а у Миляновичах, найменшому з міст Ковельщини, такі елементи не згадано. Розмірам міст відповідали й розміри ключів. Структура опису міських поселень складається з переліків міщан за місцем проживання з вказівкою на належну їм нерухомість, яка й була основою вибирання податків з населення. На 1556 р. практично всі міщани користувалися землею, яку інвентар поділяє на лани (або поле), фільваркові морги та сіножаті, а також вказівки на заняття (присутні в небагатьох випадках) та звільнення від сплати податків. Ковельські міщани володіли в середньому по третині, виживські – по три чверті, миляновицькі – майже по одному лану на дім-господарство. Ще одним з показників рівня «місткості» поселень можна вважати наявність та чисельність єврейської громади, яка тяжіла (якщо не повністю була задіяна) до суто міських занять. Так, у Миляновичах громади на цей час не існувало, у Вижві мешкало всього дві єврейські родини (1% міських будинків), а у Ковелі єврейська громада налічувала 23

родини, включаючи коморників та убогих, та володіла кількома «руськими» будинками (біля 7%). Сумаріуш прибутків всієї волості у інвентарі досить розлогий при наявності підсумкових даних по кожному населеному пункту. Різноманітні платежі з Ковеля склали 305 кіп 59 грошів, з Вижи – 71 копа 8 грошів, з Миляновичів – 11 кіп 36 грошів.

Приватні міста на середину XVI ст. джерелами описово-статистичного характеру не представлені. Чи не єдиним винятком, який дає можливість їх опосередкованих характеристик є акт введення Б. Острозької у володіння Острозькою волостю 1542 р. Підставою розгляду даної проблеми може бути використання поборових свідчень за 1570 р., в тому числі – й з первинних поборових реєстрів.

Значною мірою розглянуті джерела введені до наукового обігу завдяки їх публікації. Але їх використання в наукових дослідженнях не можна віднести до регулярних.

Таким чином, на 40–60-ті рр. XVI ст. припадає створення різних за якістю інформації описово-статистичних джерел, в яких міститься свідчення про соціальні, економічні та демографічні характеристики ряду міст Волині. Важливим є те, що вони стосуються різних регіонів Волині, а для поліської її частини є унікальними, зважаючи на стан збереженості щодо інших господарських комплексів аж до середини XVII ст. Інвентарі середини XVI ст. фіксують початковий етап урбанізаційного підйому. Поряд із сучасними їм ревізіями замків 1545 і 1552 рр. вони закладають підстави статистичного дослідження розвитку волинських латифундій «литовської» доби, досить бідної подібними категоріями джерел для українських земель. Всі ці документи дають можливість по-новому підійти до вивчення такої суто джерелознавчої проблеми, як генеза, еволюція, запозичення норм, поширення описово-статистичної, облікової документації у державних та приватних маєтностях Волині.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА МАЙНОВИЙ СТАТУС КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ У XVI СТ.*

АНДРІЙ БЛАНУЦА

Київ

Нашадки династії Гедиміновичів (Ольгердовичів) у Великому князівстві Литовському князі Чорторійські у документальному вимірі залишили по собі чимало інформації. Основним джерельним комплексом для вивчення історії привілейованих верств ВКЛ є Литовська метрика та похідні від неї документи. Щодо родини князів Чорторійських, то одним солідних джерельних зібрань, що проливають світло, насамперед, на майнові/маєткові справи представників цього князівського роду, є фонд «Західно-Руські акти», сформований у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі¹. До нього увійшло, окрім інших актів, відібраних за регіональною ознакою, близько сорока документів про майнові справи представників князівського роду Чорторійських за XVI – першу половину XVII ст. Рід князів Чорторійських на середину XV ст. посідав одне із пріоритетних місць у соціально-політичній ієрархії Волині та ВКЛ. Про це, зокрема, свідчить один із документів, що відклався у Литовській метриці. Так, у «Порядку написання листів до панів-рад, урядників і всього рицарства, шляхти Великого князівства Литовського» за 1551 р. князі Чорторійські стояли другими після князя Дубровицького у списку, що стосувався Волині².

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

¹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки г. Санкт-Петербург. – Ф. 293 (Западно-Русские акты). – Оп. 1. (далі –РНБ. ОР).

² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1522–1552 гг.): Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мн., 2000. – № 151. – С. 193–194.

У «Західно-Руських актах» основними фігурантами майнових справ роду Чорторійських виступають луцький староста (з 1522 по 1542 рр.) кн. Федір Михайлович Чорторійський (син кн. Михайла Васильовича, маршалка двору князя Свидригайла упродовж 1445–1452 рр., брацлавського намісника з 1452 р., а також внук засновника роду – кн. Василя Костянтиновича Чорторійського)³ та його син кн. Іван Федорович Чорторійський, котрий біля двох років (1564–1565 рр.) посідав уряд справці Київського воєводства⁴. Разом з кн. Іваном Федоровичем у документах виступають його дружина, княжна Ганна Кузьмівна Заславська, та дочка, княжна Олена Іванівна, яка стала дружиною новгородського воєводи пана Остафія Івановича Горностая.

Звернувшись до актів Литовської метрики часів старостування кн. Федора Васильовича Чорторійського, можемо побачити як князь намагався компактно формувати родинний маєтковий комплекс на Волині. Так, один із перших привілеїв на маєтності кн. Ф.М. Чорторійський отримав з рук великого князя литовського Сигізмунда I Старого. Зокрема, привілеєм від 15 червня 1511 р. Сигізмунд I Старий пожалував кн. Федора Михайловича Чорторійського містом Літовижем з вийтівством і монастирем Святого Миколи і селищем Зчарками у Володимирському повіті на Волині. Великий князь литовський цим же документом надавав право проводити у Літовижі два щорічних ярмарки і мати щотижневий торг по вівторках⁵.

³ Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy. Opracował M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 97; У Н. Яковенко кн. Ф.М. Чорторійський позначений луцьким намісником. Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – С. 325.

⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття... – С. 325.

⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 22. – Л. 8. Опубліковано: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – № 608. – P. 444–445; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9. / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. – Vilnius, 2003. – № 2. – P. 72–73; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius, 2010. LM 22. – № 5.1. – P. 16–17.

29.07.1525 р. датується підтвердний лист Сигізмунда I Старого, яким великий князь санкціонував договір обміну землями і маєтностями кн. Ф.В. Чорторійського з луцьким і острозьким владикою Кирилом. Транзакція, як видно з умов договору, була обопільно вигідна двом землевласникам. Луцький староста поступався луцькому і острозькому владіці своїм отчизним маєтком Коршовим «для тоє причини, ижъ тоє именьє его к церкви Божьей Светому Дмитрею было споручъ», а владика «напротивку того даль ему именьє церковное на имя Демяново, што было теж споручъ кн(я)зю Федору къ его именью ко Мъстишину», а також ще й землю церковну Святого Іоана Богослова, яка межувала з двором Мстишиним. Свою заміну князь і владика між собою «делали меречи земли в лыко, колко княз Федор земли церковное к своему еменю взялъ, толко теж своеє земли к тои церкви Божей отмериль»⁶.

У лютому 1526 р. кн. Федір Михайлович виклопотав у Сигізмунда I Старого підтвердний лист на кілька об'єктів нерухомості, набуті у різний спосіб. Так, луцький староста отримав підтвердження на Пересопницький монастир з належними до нього землями (успадкував від своєї матері, який вона отримала доживотним правом з рук великого князя Олександра Ягеллончика, а по її смерті господар дав самому князю Федору в його «подаваньє»), на куплений у кн. Івана Івановича Корецького і його дружини Федки їх отчизний маєток Суск та подаровану волинським зем'янином Степаном Кунаховичем Гущею третю частину маєтку Колнятичі. Великому князеві литовському відповідно були представлені кн. Ф.М. Чорторійським усі вище зазначені документи: привілей Олександра Ягеллончика на Пересопницький монастир, купчий лист кн. І.І. Корецького на Суск та записний лист С.К. Гущі на третину Колнятич⁷.

У наступні роки князь розширював свої володіння шляхом купівлі і отримання нових маєтностей у дар та заставу. Зо-

⁶ Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius, 2001 (далі – LM 12). – № 508. – Р. 402–403.

⁷ LM 12. – № 565 а. – Р. 436–437.

крема, 13.11.1530 р. датується оригінальний лист волинського зем'янина Семена Гринкевича Гавсовича, яким він дарував кн. Ф.М. Чорторійському третину викупленого у свого брата Федка Гринкевича Гавсовича маєтку Тудорова, а решту дві треті частини володіння віддавав у пожиттєву заставу у сумі 80 кіп грошів литовських⁸. По суті, це був прихований договір купівлі-продажу, до яких вдавалася шляхта ВКЛ, обходячи записану у Першому Литовському Статуті заборону на продаж більше, ніж третини родового маєтку⁹. У 1534 р. ще один волинським зем'янин Лазар Васкович Ясеницький подарував князеві третю частину маєтку Ясиничі у Луцькому повіті. Такі дані ми почерпаємо з відповідного підтверджувального листа Сигізмунда I Старого від 01.03.1534 р., яким він підтвердив даний договір дару кн. Ф.М. Чорторійському¹⁰.

Інші документи указують на високий статус князя у ВКЛ. Зокрема, про це свідчить лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого, яким він у травні 1514 р. розпоряджався щодо прибуття членів пани-ради на з'їзд до Єйшишок, у якому князь Ф.М. Чорторійський у реєстрі направлених листів числився окремо від інших князів, панів і зем'ян Волинської землі¹¹. Тож попередні заслуги князя на урядовій службі, вочевидь, були враховані при звільненні його від військової служби на схилі літ. Даний розпорядний лист великого князя литовського демонструє засадничі основи шляхетського землеволодіння у ВКЛ – несен-

⁸ РНБ. ОР. – Ф. 293. – Оп. 1. – Ед. хр. 43. – Л. 1–2об.

⁹ Bardach J. Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 120–139; Блануца А. Норма про „trzeciznu“ в Першому Литовському Статуті та її рецесія до кінця XVI століття // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 99–106.

¹⁰ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л. 547–547 об. Оpubліковано: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536): Užrašymų knyga 17. / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius, 2015. – № 431. – P. 412–413.

¹¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7. / Parengė I. Parienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). – Vilnius, 2011. – № 160. – P. 304.

ня військової служби у винагороду за отримані від влади земель і маєтностей¹².

Таким чином, пророблений аналіз документів зібрання «Західно-Руські акти» та окремих із Литовської метрики закладають ґрунтовну базу для перспективи дослідження одного із впливових у суспільно-політичному житті Волині і ВКЛ князівського роду Чорторійських. Указані документи, насамперед, мають цінність у вивченні майнового аспекту життя і діяльності окремих представників роду, зокрема, луцького старости Федора Михайловича та його нащадків. Маєткові справи Федора Михайловича та його сина Івана Федоровича ілюструють картину формування, розширення, передання у спадок та відстоювання у судах родового маєткового фонду князів Чорторійських у другій половині XVI ст. Документи також рельєфно демонструють гостру боротьбу за землю між сусідами-землевласниками, у даному випадку представників вищого соціального прошарку у ВКЛ – князів і шляхти.

ДО ПИТАННЯ СТАТУСУ ЛИТОВСЬКИХ ПОСЛАНЦІВ, ЯКІ ПЕРЕВОЗИЛИ УПОМИНКИ

КОСТЯНТИН СВЯТНЮК

Київ

Упоминки були складовою і необхідною частиною дипломатичних, а через них і політичних контактів Великого князівства Литовського та Кримського ханату. На сьогодні, передусім завдяки роботам Пуласького, Баньоніса, Шабульдо та Черкаса, вже в цілому реконструйовано хронологію їх появи і характер й форму виплат. Проте, все ж ще залишається чимало лакун в історії такого явища як «упоминки». Однією з таких ще не роз-

¹² Про земську службу див.: Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 456–467.

роблених проблем є визначення характеру статусу персоналій, яким доручалось везти упоминки. Для цього, на мою думку, слід детально розібратись у підготовці і проведенні кожної дипломатичної місії окремо. В своєму виступі, я хочу представити, наскільки важливим був статус персони, що везла коштовності, на прикладі подій 1532 р.

У березні цього року, кримський хан Саадет-Гірей I організував великий військовий похід на наддніпрянські українські міста Великого князівства Литовського. Головною метою, як доводить Б.Черкас, був Київ. Проте війська Литовської держави спромоглися зупинити агресію ще на першому ж прикордонному місті Черкаси. Хан був змушений відступити зі своїм військом до Криму. Проте, ситуація залишалась напруженою. З одного боку Велике князівство Литовське все більше наближалося до війни з Московською державою. З іншого боку, небезпека повторення кримсько-турецького вторгнення залишалась вагомою.

Тому Сигізмунд I Старий і Пани-Ради вирішили відправити посла до хана. І цей посол мав відвезти упоминки. Спочатку послом мав відправитись пан Онікей Горностай, причому його місія мала статус «Великого посла» з відповідно «великими» або «урочистими» упоминками. Проте, специфікою моменту було те, що за весь час правління Саадет-Гірея I, Литва не посилала до нього відповідних річних упоминків. Крім того, на цей час все ж Велике князівство Литовське виступало в ролі переможця. Відповідно Пани-Ради висунули ідею відправити до хана лише д'яка Андрія Мацкевича з невеличкими т.з. «рівними» упоминками. Сигізмунд вирішив обрати золоту середину і наказав послати до Криму А. Мацкевича, але з «великими» упоминками. Отже, як бачимо таким рішенням литовська влада ніби понижувала статус даної виплати. Проте, початок усобиці в Криму, й фактична наявність двох рівних правителів в ханстві в особах Саадет й Ислам-Гіреїв, дало можливість Литві ще більше переграти ситуацію на свою користь. Було вирішено виплатити не стандартний 15 тисячний упоминок, а надіслати кожному з кримських очільників по дві тисячі золотих, й везти їх мали не

статусні дворяни-посланці, а саме вже згадуваний А.Мацкевич та Гліб Есьман. На практиці події розвивались ще більш драматично, що змусило віленський двір вносити зміни фактично на ходу. Так Саадет-Гірей позбувається влади і втікає до османів. Фактично єдиним правителем і відповідно ханом стає Іслам-Гірей I. Мацкевич, який вже був на шляху до Крима, не наважився продовжити свою місію і повернувся до Києва. Сигізмунд Старий надіслав йому догану за це. І після чого, А. Мацкевичу було наказано взяти трохи грошей з другої частини «рівного» споминака і з цими кількома тисячами таки доїхати до Іслам-Гірея I, що і було здійснено на практиці.

Таким чином, в цьому відносно невеликому сюжеті бачимо, наскільки важливими в дипломатичних відносинах, принаймні першої третини XVI ст., був статус послів та вартість виплат, що вони везли.

РОДИНА В XVI–XVII СТ.: БРАТИ У ВНУТРІШНІХ ВЗАЄМОСТОСУНКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНИ)

ІРИНА ВОРОНЧУК
Київ

Головним об'єктом «нової соціальної історії» є Людина в її соціальних зв'язках і контактах, найважливішими з яких були і залишаються родинні. Проте, попри окремі дослідження останніх часів, історія родини та внутрішніх родинних взаємостосунків, залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній історіографії. В той же час людина як особистість зі своєю вдачею, доброю чи злою, з властивими тільки їй поняттями, почуттями та життєвими стратегіями найбільше виявляє себе через поведінку в приватному повсякденному житті. Отже, без з'ясування особливостей родинного життя не можна зрозуміти людину ранньомодерної доби. Розглянемо родинні стосунки на прикладі взаємин рідних братів за матеріалами актових книг Волині

XVI–XVII ст.¹ Специфіка даного джерела, яке становить комплекс судових актів, розкриває як дружні, так подеколи й ворожі стосунки між рідними людьми, зокрема братами.

Неоднозначність братніх стосунків мала під собою декілька чинників. Таким, зокрема, була спорідненість дітей лише за одним із батьків (по батькові або по матері). Велика тогочасна смертність призводила до необхідності поновлення шлюбних зв'язків, тож часто брати мали різних батьків або матерів. Своєю чергою багатошлюбність сприяла високій народжуваності, тож дітність родин була доволі великою. Наприклад, Федір Іванович Русин Берестецький у двох шлюбах мав щонайменше 9 дітей, з них 6 синів, Богдан Занкович Смиківський – 9, з них 6 синів, Іван Богданович Хребтович Богуринський 10, з них 6 синів, Михайло Святкович Хрінницький у двох шлюбах – 7, з них 5 синів, його син Іван Михайлович у двох шлюбах – 6, з них 5 синів тощо. За нашими підрахунками, коефіцієнт дітності шляхетської родини становив щонайменше 5,7 дітей.

Багатошлюбність (інколи вступали у шлюб по 4–5 разів, а триразове поновлення шлюбів практично становило норму) породжувала значну вікову різницю між дітьми. Так, в родині Гаврила Бокія Печихвостського 1577 р. було п'ятеро дітей від першого шлюбу з Марією Федорівною Гулевичівною, причому старший син Федір вже досяг повноліття, а батько чекав на народження дитини у другому шлюбі з Овдотьею Федорівною Вагановською. В батьковій родині відомого хроніста Йоахима Єрлича було 17 дітей. Отже, різниця у віці між старшими і молодшими дітьми становила десь 18–20 років. Таким чином, діти однієї родини часто належали до різних поколінь. Оскільки діти доволі рано виходили з родини, то між старшими і молодшими не встигали визріти близькі емоційні стосунки, що в подальшому могло позначатися на їхніх зв'язках.

Загальну масу шляхетського населення становила рядова шляхта, яка не мала значної кількості маєтків, тож, отримуючи за законодавством рівною мірою батьківську спадщину, брати,

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 21, 22, 25, 56, 27, 28.

як правило, проживали в одному маєтку. Так, багатородинні клани з численними окремими гілками Білостоцьких сиділи всі у Білому Стоці, Гуляльницьких – у Гуляльниках, Козинських – у Козині, Рогозинських – у Рогозині, Дривинських – у Дривині, Жабокрицьких – у Жабокриках тощо. Наприклад, 10 синів, народжених Яцьком Вороною Боратинським у двох шлюбах, мешкали в Боротині і Туличові, де частина маєтків належала ще й брату Яцька – Томилі, який мав двох власних синів. Тож одночасно у Боротині могло бути до 12–13 шляхетських дворогосподарств рідних і стрієчних братів. Документально зафіксовано, що в Гуляльниках одночасно проживало 56¹ власників окремих частин села на прізвище Гуляльницькі, тобто всі вони були родичами різних рівнів спорідненості. В Гуляльниках конкурентна боротьба між родичами відбувалась за кожний «рез поля».

Цілком очевидно, за такої скупченості проживання, навіть якщо родичі жили окремими дворами, між ними не могло не виникати непорозумінь та конфліктів, які руйнували родинні стосунки. Князь Юрій Пузина, нагадуючи синам про руйнівну силу братерської незгоди для цілого роду, закликав їх жити у злагоді й милості². Як правило, яблуком розбрату ставала батьківська спадщина, в першу чергу нерухомість. За законодавством при повнолітті синів батько міг виділити їм їхню частку нерухомості, проте інколи батьки відкладали повний розподіл спадщини між синами до повноліття молодших. Так, за тестаментом Гаврила Бокія Печихвостського, поділ відкладався до настання повноліття сина, який лише мав народитися, у той час як старший Федір був уже повнолітній, а його менші брати Андрій і Филип, очевидно, теж наближалися до дорослого віку. Подеколи батьки, запобігаючи розбрату між дітьми, намагалися провести розподіл спадщини між синами ще за свого життя. Саме з метою усунення можливої незгоди щодо спадщини, яка могли виникнути між синами після його смерті, Роман Гостський ще за життя у 1578 р. розподілив маєтки між синами Гаврилом і Ярофієм.

² Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1898. – Т. – С. 77.

Конфлікти часто виникали між рідними братами, коли по смерті батька/батьків старші брати, залишившись на господарстві, відмовляли молодшим в їхній долі «отчизни». Так, постійно з'ясовували стосунки брати Антон, Андрій, Федір і Гнівош Рудецькі, які мешкали в маєтку Рудка. 1561 р. Антон Рудецький, досягши повноліття, скаржився на старших братів Андрія і Федора, які розділили між собою батьківські статки, захопивши і його частку. Через деякий час такі ж претензії висував і наймолодший серед братів Гнівош. Аналогічну ситуацію бачимо між братами Перекладовськими. Постійно сварилися брати Білостоцькі, Ворони Боратинські, Козинські та ін. Показовими є щоденні стосунки братів Ворон Боратинських, які, мешкаючи поруч у близькому сусідстві в одному маєтку, не переставали конфліктувати. Приводом до сварок могли стати найдріб'язковіші справи, які подеколи розростались до справжніх конфліктів, супроводжуючись побиттям, стріляниною і навіть пораненнями. Цікаво, що склад учасників протистояння в цих конфліктах часто змінювався, і брат, який ще вчора належав до однієї групи, наступного дня міг виступати вже на іншому боці. Ця ситуація негативно позначалася на стосунках, нерідко призводила до руйнування родинних зв'язків, довіри та братських почуттів. Так, 1563 р. перед смертю Андрій Рудецький, призначаючи опікунів дружині й малолітній дочці, писав у тестаменті: «... хотя маю три браты своих родных ... которым бы водле права приржожного опеку есми злечити мел, нижли знаючи их наппротивко себе незычливых и неприяных, ... тую опеку от брати свое отдалил».

Братні стосунки руйнувалися також через зловживання старших братів, які призначалися батьками опікунами молодших дітей або ставали ними відповідно до законодавства. Особливо гостро це виявлялося у тих випадках, коли брати мали різних батьків або матерів. Так, 1570 р. Бенедикт Шумський позивав старшого брата Степана, який після смерті батька у травні 1551 р., протягом багатьох років, маючи у своїй опіці менших братів і сестер, народжених у другому шлюбі батька Івана Боговитина з Оленою Коптівною, цим молодшим: «... с тых всих пожитков ... которые с того имени Шумского через тые лета ...

нам и сестрамъ ничего, деи, не давал». Після смерті волинського маршалка Петра Богдановича Загоровського від другого шлюбу якого з князівною Федорою Федорівною Сангушківною залишилося п'ятеро синів, старший з них Федір був призначений опікуном малолітніх Михайла, Андрія і Олександра. Проте він настільки зловживав опікунськими правами, що внаслідок скарги молодших братів король Стефан Баторій листом від серпня 1578 р. позбавив Федора права опіки над молодшими братами, натомість призначив їм опікунами зовсім чужих людей.

Разом з тим, коли йшлося про спільні родинні інтереси, брати неодноразово об'єднувалися, рішуче виявляючи братську солідарність. Так, 1573 р. брати Богдан і Петро Костюшковичі Хоболтовські, які до того часто сперечалися з різних причин, одностайно виступають проти претензій князя Станіслава Радзивілла. Так само згадувані брати Ворони Боратинські об'єднують зусилля у боротьбі за спільні майнові інтереси і виступають єдиним фронтом проти Єло Малинських.

Таким чином, вивчення документального матеріалу, надає можливість побачити ранньомодерну людину в різних життєвих повсякденних ситуаціях та наблизитися до розуміння складності характерів, почуттів та взаємостосунків тогочасних рідних і близьких людей.

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ОДЯГУ НА ВОЛИНІ XVI СТ. (ЗА АКТОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

ВЛАДИСЛАВ БЕЗПАЛЬКО

Київ

Вивчення українського селянського жіночого одягу XVI ст. є перспективним напрямком дослідження та потребує залучення різноманітних джерел інформації, зокрема й письмових. У книги гродських і земських судів селяни самі рідко вносили скарги чи інші документи, в яких містилися б згадки одягу. Проте

шляхтичі, в чие коло економічних інтересів входили піддані селяни, значно частіше подавали скарги з детальним переліком та характеристиками пограбованого, пошкодженого чи знищеного селянського майна. В актовій документації відобразилась, зокрема, різниця соціальної активності чоловічого та жіночого населення ранньомодерної Волині, наслідком чого маємо значно менше згадок описів вбрання, в яке були одягнені селянки під час конкретних подій.

Нагальною проблемою є правильне трактування термінів і понять, які виявлено в актових джерелах. Зокрема, в переліках одягу часто фігурують «сукні» або «сукмани», як позначення верхнього жіночого одягу, що виготовлений із імпортного сукна різних гатунків. Наразі нами визначено дві понятійних лінії цих назв. Перша — це як загальна назва верхнього вбрання, до якого могли відноситись конкретні предмети «ярмяк», «однорядок» та ін. Друга — народна загальноживана назва жіночого одягу, виготовленого із сукна, який часто має облямування оксамитом. Таке вбрання можна ототожнювати з видом сукні під назвою «саян», яке лише зрідка вживається в переліку жіночого одягу. Наприклад: «саянь зеленѣи з оксамитомъ, коштоваль чотыри копы грошеи, саянь синѣи люньскии з оксамитомъ, которѣи коштовал польчетверты копы грошеи... саянь люньскии, коштоваль три копы грошеи...» — знаходимо поруч з переліками іншого верхнього одягу серед майна, що було пограбоване у підданих с. Головби 10 квітня 1585 р.¹

Відзначимо і такий верхній одяг як «шубка», який зазвичай виготовлявся з недорогого хутра кролика (найбільш згадуваний у джерелах), також дикого kota, рідше дорожчого хутра білки, лисиці чи бобра у багатших селян. Шилася шубка хутром всередину, зовні покривалася чорним чи яскравих кольорів сукном іноземного виробництва. Шубка не була одягом для носіння зимою для захисту від холоду. Це було вбрання, яке вдягалось без залежності від пори року, не по сезону, а у відповідності до подій у житті селян, які сприймалися як святкові чи такі, що вимагали виокремити, підкреслити своє становище у соціумі.

¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 1115 зв., 1116 зв.

Надзвичайно цінними є документальні згадки про комплекти одягу, який був одягнений на жінках за різних обставин та ситуацій. Такі переліки є важливим джерелом для реконструкції уявлень про практичне користування одягом у будень та свято. Так, на жнива та інші польові роботи жінки зазвичай одягали сорочку, плахту, пояс та шалеподібний головний убір. А на святковий день маємо згадки комбінацій в одяганні плахти з ярмяком, ярмяка з кожушком з кроликового хутра та ін. Часто згадуваним компонентом святкового комплексу вбрання є оксамитова шапка, яка зазвичай підшивалася хутром лисиці чи куниці.

Актовий джерельний матеріал дає інформацію про шалеподібні види головних уборів, які згадувались під різноманітними назвами — намітки, перемітки, підвіки, рантухи. Однак наразі є труднощі з реконструкцією їх зовнішнього вигляду та чітким розумінням того, чи всі вони були насправді різними за конструктивними особливостями предметами вбрання, чи були лише синонімами назви однієї реалії матеріального повсякдення.

Окремо зауважимо, що за документальними згадками звичним було носіння шалеподібних головних уборів дівчатами. В доповнення на ознаку дівочтва вдягалася «тканка» — головний убір у вигляді стрічки-обруча, який зазвичай виготовлявся з оксамиту. Наприклад, 21 червня 1582 р. під час оранки були пограбовані мосорські піддані Антонія Яловицького, зокрема «... з девки Масковое з Мотруны взято плахту черленую, которая ее кошовала полкопы грошеи, поясъ тесма широкая, которая ее кошовала полшоста гроша, переметка которая кошовала пят грошеи, тканка оксамитная за которую дано шесть грошеи...»². Ймовірно, носіння шалеподібних головних уборів дівчатами та заміжніми жінками відрізнялось способом пов'язування та іншими особливостями.

Для подальшого вивчення предметів українського жіночого вбрання ранньомодерної доби вбачаємо за необхідне кореляцію отриманого з актових джерел знання із зображальними та археологічними джерелами.

² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 620 зв.

ОБРАЗ КИЄВА ТА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ XV–XVIII СТ.

РОДІОН ПОПЕЛЬ

Мінськ

Історія Києва не тільки як окремого міста, але й як важливого політичного культурного та сакрального центру Східної Європи відображена у великій кількості різноманітних історичних джерел. При цьому, якщо вивчення уявлень про Київ часів Стародавньої Русі IX–XIII ст. і козаччини XVII–XVIII ст. породило об'ємний пласт історіографії, то дослідження образу Києва як стародавнього політичного і релігійно-культурного центру часів Великого Князівства Литовського в набагато меншому ступені привертало увагу фахівців. Разом з тим, Київ і Київська земля (князівство, а з 1471 року – воєводство) перебували в складі ВКЛ досить тривалий час – з початку другої половини XIV ст. до 1569 р. Вже хоча б це змушує звернутися до вивчення уявлень про Київ в джерелах того часу, а також більш пізнього періоду. Подібне дослідження може дати відповіді на цілу низку питань, таких, як (не)наявність подібного цілісного образу в місцевих і зарубіжних джерелах, трансформація цього образу з плином часу, його зіставлення з уявленнями про Київ і Київське князівство часів Стародавньої Русі, а також епохи козаччини XVII–XVIII ст. Важливим є також аналіз місця і значення образу Києва в державній ідеології Великого Князівства Литовського, Польщі та Московської держави XV–XVI ст. в контексті боротьби (в тому числі, і ідеологічної), яка розгорнулася за землі Русі між цими державами в даний період.

Велике значення в дослідженні образу Києва і Київської землі в складі Великого Князівства Литовського XV–XVI ст. має вивчення наративних (оповідних) джерел XV–XVIII ст. Серед найбільш важливих з них необхідно назвати пам'ятники літописання і хронографії. До них можна віднести білорусько-литовські літописи (Літописець великих князів литовських,

Хроніка Великого Князівства Литовського і Жомойтського і ін.) [7, С. 152–153, 159–160], пам'ятники українського місцевого літописання XVII–XVIII ст. – «козацькі» і «церковні» літописи (Густинський літопис, літописи Я. Бінвільського, Г. Грабянки, хроніка Ф. Софоновича та ін.) [8, С. 60–77; 11]. Особливу групу тут складають польські хроніки – Я. Длугоша, Б. Ваповського, М. Меховського, М. Бельського і ін. [13; 14; 15], а також московські і молдавські літописи того ж періоду [6, С. 116, 119–120, 150–151, 163; 10, С. 63, 69, 106].

Ще одним значним для даного дослідження видом наративних джерел є праці зарубіжних дипломатів і мандрівників XV–XVI ст., в яких згадується Київ у складі ВКЛ. Їх ми можемо розділити на три умовні групи. До першої віднесемо тих, хто писав свої подорожні записки в XV ст. (Низам ад-Дін Шамі, Л. Халкоконділ, А. Контаріні) [1, С. 94, 211–212; 4, С. 104–105; 5, с. 440–442]. До другої групи – зарубіжних авторів, які згадували Київ в XVI ст., але до переходу Київського воєводства до складу Польщі в 1569 р., наприклад С. Герберштейна [2, С. 185–187]. До третьої групи віднесемо іноземців, які писали про Київ вже після 1569 р., але до кінця XVI ст. (Л. Мюллер, Р. Гейденштейн і ін.) [9, С. 23–24.]. Необхідно згадати також записки і спогади і підданих Великого Князівства Литовського і Польщі відповідного періоду (М. Стрийковський, Михалон Литвин і ін.) [12]. Серед інших оповідних джерел необхідно назвати також щоденники, перш за все, щоденник Люблінського сейму 1569 р., під час якого і було прийнято рішення про інкорпорацію Київського воєводства до складу Польщі [3].

Аналіз образу Києва і Київської землі в складі Великого Князівства Литовського дозволяє виділити, щонайменше, шість смислових сюжетів, кожному з яких нами пропонується присвоїти свої номер і назву. I «Релігійний» і II «Політичний» сюжети тісно пов'язані між собою і розкривають роль Києва як стародавнього державного і сакрального центру. III «Архітектурний» сюжет також знаходиться в тісному взаємозв'язку з ними і об'єднує цінні відомості з різних наративних джерел про зовнішній вигляд Києва в складі ВКЛ. IV «Східний» сюжет

декілька ізольований від попередніх і представляє, можливо, дещо несподіваний погляд на Київ як на частину цивілізації великого Сходу. V «Античний» сюжет, навпаки, пов'язує Київ з витокami цивілізації і культури Заходу — древніми Грецією і Римом. VI «Побутовий» сюжет в тій чи іншій мірі асоційований з попередніми сюжетами і представляє деякі подробиці життя населення Києва і Київської землі у складі ВКЛ.

Бібліографічний список

1. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-российских связей в XV в. / Вступ. статья, подг. текста, пер. и комм. Е. Ч. Скржинской. — Ленинград: Наука, 1971. — 275 с.
2. *Герберштейн С.* Записки о Московии / Пер. А. В. Назаренко. — Москва: МГУ, 1988. — 430 с.
3. Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. — СПб.: Печатня В. Головина у Владимирской церкви, 1869. — 822 с.
4. Из «Книги побед» Низам-ад-Дина Шами // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном. — Москва. — Ленинград: АН СССР, 1941. — С. 104—213.
5. Лаоник Халкокондил. История // Византийский временник.— 1953. — Т. 7 (32). — С. 431—444.
6. Летописец Русский (Московская летопись) // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских.— 1895. — Книга 3. — С. 1—189.
7. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. Белорусско-литовские летописи / Подг. Н. Н. Улащик. — Москва, 1980. — Т. 35. — С. 145—172.
8. Літопис Яна Бінвільського / Ю. Мицик // НаУКМА. Наукові записки. Історичні науки. — 2002. — Т. 20. — Ч. 2. — С. 60—77.
9. Рейнгольд Гейденштейн 1596 // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / В. Б. Антонович, Ф. А. Терновский. — К.: Тип. Е. Я. Фёдорова, 1874. — С. 23—24.

10. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Ф. А. Грекул. – М.: Наука, 1976. – 152 с.
11. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. – К.: Наук. думка, 1992. – 342 с.
12. *Стрыйковский М.* Хроника польская, литовская и жмудская / Перевод 2012–2017 гг. // Восточная литература [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/S.phtml?id=2058> – Дата доступа: 14.07.2017.
13. *Bielski M.* Kronika wszystkiego świata / M. Bielski // Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2245&from=FBC> – Дата доступа: 14.07.2017.
14. Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Dzeło czcigodnego Jana Długosza. – Księgi 9–12 (tom V–XI) // Przewodniczący Komitetu Redakcyjnego J. Wyrozumski. – Warszawa, 1975 – 2006.
15. *Wapowski B.* Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Т. I. – III. – Wilno, 1847–1848.

ТОПОГРАФИЯ ВИЛЬНЮСА XIII-XVIII ВВ.

ОКСАНА ВАЛЁНЕНЕ

Вильнюс

Немалое значение в познании истории города имеет топографический анализ его структур в разные периоды. Цель доклада – с помощью этого метода рассмотреть развитие столицы Великого княжества Литовского Вильнюса со времени основания города до конца существования княжества.

Несмотря на богатую историографию изученность этой темы до сих пор весьма неоднородна. Особенно много «белых пятен» на микроуровне. К примеру, мало изучены структура, связи и развитие отдельных районов, социальная топография раннего периода. Причина кроется не только в широте темы, но

и в состоянии источников. История Вильнюса насчитывает уже более семисот лет, и только последние два века детально освещены письменными и картографическими материалами. Самый ранний топографический план города относится к первой половине XVIII в. Большинство записей о городских объектах появляется только во второй половине XVI в., а систематические данные (налоговые переписи) – во второй четверти XVII в. Более ранние письменные источники очень фрагментарны, поэтому период XIII-XVI вв. в основном представлен отдельными археологическими исследованиями.

Оптимальный подход к изучению столь неоднородных и разобщенных источников – создание комплексной географической информационной базы данных. Она не только повышает информативность отдельных фактов, но и придает объекту исследования визуальность – лучший способ восприятия пространственной структуры, какой является город. С помощью этой базы данных будет проведено ознакомление с развитием топографии Вильнюса. Насколько позволяют источники, будет охарактеризована занимаемая площадь, расположение районов, улиц, отдельных объектов, их функции и связи, структура земельных участков, юридическое деление, социотопография.

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КОВЕЛЬСЬКОГО СТАРОСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

ТЕТЯНА ДУБЛЯНИЦЯ

Острог

XVI століття ознаменувалося появою фільваркових господарств, що були засновані на праці залежних селян та своєю продукцією орієнтовані на ринок. Інвентарі належать до одного з найбільш інформаційно насиченого для вивчення фільваркового господарства виду описово-статистичних джерел. За

інвентарем 1556 р. в Ковельському старостві вже було 8 фільварків. Встановити їх місцезнаходження за даними інвентаря неможливо. Для цього можна скористатися лише свідченнями пізнішого інвентаря 1590 р., який так само вказує на існування 8 фільваркових дворів у Вижві, Миляновичах, Вербці, Біліні, Грицьковичах, Хотечові, Нуйно, Туличові. Однак, проблемою залишається і те, що окремо описи кожного фільварку в інвентарі відсутні, лише в кінці вказано урожай фільваркового збіжжя на 1555 р., кількість худоби, свиней та птиці.

Урожай жита 1555 р. ковельських фільварків був найбільшим серед інших зернових культур і складав 1736 кіп, урожай пшениці не зазначений, сказано лише, що пшениці залишилося 47 кіп. 1555 р. в ковельських фільварках було зібрано 1141 $\frac{1}{2}$ кіп вівса. Також у великій кількості його одержували в якості натуральної данини від підданих селян. Ячмінь відігравав значну роль в тогочасному господарстві, хоча не займав такого великого ареалу, як жито, овес чи пшениця. Свідчать про це і дані інвентаря, де говориться, що ячменю вродило 96 кіп, значно менше ніж жита та вівса.

Сіяли у фільварках також просо, гречку (татарку). Польовою культурою був і горох. Урожай цих культур у ковельських фільварках наступний: просо – 57/20, татарка – 91, горох – 54 копи, а також 15 кіп конопель.

Досить активно розвивалося тваринницьке господарство. Інвентар 1556 р. вказує на значну кількість худоби у фільварках. Зазначено, що всієї худоби 692 голови. Фільваркова худоба складала 466 голів, з яких 18 становили робочі воли, 120 – дійні корови і 328 – телята та яловиці. Також розводили свиней, яких разом нараховувалося 259. Була присутньою у фільварках птиця. Хоча птахівництво становило невеликий відсоток в фільварковому господарстві, що можна пояснити тим, що потребу у птиці задовольняли данини селян. Найбільш вигідною була годівля гусей, оскільки їхня вартість була найвищою. Годівля качок становила значний клопіт, бо качки загрожували нересту риби в ставках і саджавках. У зв'язку з цим, їхньої годівлі часто уникали. Доказом цього можуть служити дані про кількість

птиці в ковельських фільварках: гусей – 375, курей – 313, качок – 80.

Інвентар 1590 р. містить інформацію про кількість зібраного збіжжя, залишеного на висів і призначеного на продаж. При чому, ці характеристики наводяться на відміну від попереднього інвентаря для кожного фільварку окремо. Наприклад, урожай пшениці в Грицьковецькому фільварку становив 30 кіп, умолот 15 мац, з них на насіння йшло 3 маці і продано 8 мац; урожай ячменю – 30 кіп, 10 умолочених кіп, 3 маці продано; урожай вівса – 250 кіп, 90 мац продано. За підрахунками З. Гульдона урожай в 6 фільварках Ковельщини 1590 р. складав: жита – 1700 кіп, пшениці – 130, ячменю – 170, вівса – 940, з них 66,7% жита і 70,8% пшениці йшло на продаж, і переважно до Гданська.

Отже, основу фільваркового господарства становило вирощування зернових культур, з яких переважно жито та пшениця мали товарний характер. Розвивалося, хоч і в меншій мірі, тваринництво, а також допоміжні промисли, особливо бортництво та рибальство.

Список використаних джерел та літератури

1. ЦДІАК України. Ф. 1 «Скарб коронний». – Оп. 1. – Спр. 4. – 195 арк.
2. *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 1963. – 328 с.
3. *Guldon Z.* W kwestii udziału Ukrainy w handlu zbożowym z Gdańskiem w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. *Zapiski historyczne.* – 1965. – Zeszyt 3. – S. 67–93.
4. *Wyczanski A.* Studija nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580. – Warszawa: Panstw. Wydawa. Nauk, 1960. – 285 s.

СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ (КОПНИХ) СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В XVI–XVII СТ.*

АНДРІЙ ГУРБИК

Київ

Проблема діяльності громадських (копних) судів на українських землях в XVI–XVII ст. не втрачає своєї актуальності попри постійну увагу до неї з боку істориків, етнологів, правників. Її потребує детального дослідження саме історичний контекст їх діяльності, нове прочитання відомих джерел та пошук невідомих джерельних свідчень. Саме систематизація й розширення усієї наявної джерельної бази, з'ясування засадничих основ та регіональної специфіки діяльності громадських (копних) судів мають стояти в авангарді таких досліджень. Адже історики права та соціальні антропологі, як правило, йдуть вже в руслі проведених історичних напрацювань, накладаючи на виявлений і систематизований істориками матеріал свої кліше стосовно правничо-процесуальної чи звичаєво-правової природи громадського (копного) судочинства.

Актуальним залишається вивчення діяльності громадських (копних) судів в контексті еволюції місцевого (переважно сільського) самоврядування на українських землях в XVI–XVII ст. Адже з одного боку постають постійно діючі виборні (переважно терміном на один рік) самоврядні інститути сільських старост (які в документальних свідченнях іменувалися старцями, отаманами, війтами, тивунами, десятниками), а з іншого — тимчасово створені слідчо-судові копні органи («старцы обчье», «люди веры годне, ведомые копного суду»), які на період ведення копи перебирали на себе функцію вищої самоврядної

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

організації, яка мала право проводити слідчі дії та чинити судочинство на території сусідніх сільських громад. А сільські старости в період дії копи мали беззаперечно виконувати вимоги та рішення новообраних копних суддів, щоб не наразити себе й жителів своєї громади на осуд та санкції (аж до відшкодування усіх збитків чи іншу відповідальність за правопорушення).

Багатолюдні зібрання жителів судових околиць (що включали декілька сусідніх сіл) для розгляду першорядних питань та судового розслідування злочинів на українських землях у складі ВКЛ зустрічались у документальних джерелах під різними назвами. Актові матеріали переважно згадували «віче», «право», «копу», «купу», «сок», «слід», «заклич» та інші терміни, які позначали як цілісну судову інституцію, так і її окремі правничо-слідчі функції та дії (починаючи від оголошення про початок громадського судочинства й до виконання судового вироку). Саме після «закличу» й відповідного повідомлення, сільська громада або кілька сусідніх громад збиралась у вказаний час на певне місце для суду. Учасники копи традиційно ставали в «коло копне», утворюючи посередині місце для основних судових дій. Перед початком розгляду справи проводилися певні підготовчі заходи й представники громадського самоврядування перевіряли чи всі запрошені прийшли на копу. Коли на копу збиралося кілька громад, то для ведення суду обирали представників від кожного села. Ними не завжди були очільники сільських громад. Кількість копних суддів не була чітко визначеною і на кожному конкретному зібранні копи коливалась від 3 до понад 20 чоловік. Це залежало, перш за все, від розмірів копи, складності справи та кількості сіл, які брали участь у копному суді. Суддями, як правило, вибирали високодостойних та авторитетних співгромадян з доброю репутацією в околиці. На великих копах для об'єктивності судочинства зазвичай суддями обирали рівну кількість представників від кожного села. Вказанні судді виконували на копі традиційні судові функції: вели розслідування, опитували свідків, проводили обшук, але не мали права без правового або прецедентного обґрунтування і згоди більшості співгромадян виносити свій остаточний вирок. Діяльність гро-

мадських суддів не означала того, що лише обрані особи активно брали участь у судовому процесі, а інші присутні пасивно спостерігали за ходом справи. На невеликих копах всі, хто приходили на суд, не тільки уважно слідкували за його ходом, але й по можливості брали участь у всіх його етапах аж до винесення вироку та приведення останнього до виконання.

Процесуальні дії під час велелюдного громадського судочинства відпрацьовувалися віками й були досить деталізованими й досконалими. Традиційно всі були зобов'язані вислухати потерпілого і потім починали слідство («опыт», «лик»). Повноважні копні судді викладали свої міркування, ставили присутнім (в тому числі й очільникам сільських громад) запитання, а останні їх обговорювали із односельцями. У випадках збору копи на давньому традиційному місці (як правило на межі кількох громад), для детальнішого розслідування справи її учасники могли посилати своїх представників на місце злочину на територію будь якого села. При потребі та наявних умовах по слідах злочину копа організовувала гонитву й переслідування злочинців. Якщо слід приводив до території іншої сільської громади, то копа чекала на границі села, щоб у них перейняли («взяли») сліди і вели його далі місцеві селяни, на чий території проходив останній. У протилежному разі вина лягала на ту громаду і її очільників, які не виходила на слід. Учасники копи мали повноваження йти по сліду через території декількох сіл, а місцеві сільські старости мали їм коритися. У такому випадку звинувачення лягало на жителів останнього поселення, яке не могло вивести слід злочину за межі своєї території. Незважаючи на значний досвід і традиції громадського судочинства, більшість складних справ не знаходили свого вирішення на одних копних зборах, а вимагали проведення двох і більше коп. Це відбувалося у тих випадках, коли на першій копі не вдалося зібрати всіх даних про злочинця, коли не всі жителі околиці вийшли на копу, або ж потерпілі вимагали привести чужинців, які перебували у селі в час скоєння злочину і т.п. Чіткої періодичності у проведенні другої і третьої копи не існувало. Згідно документальних матеріалів, друга копа проводилася на другий,

третьої, а то й сьомий день після першої. На білоруських землях, згідно джерел, перерва між копними зборами могла тривати близько чотирьох тижнів. Друга копа, як правило, за розмірами була більшою ніж перша і на ній часто закінчувався розгляд справи. Але спостерігалися і випадки, коли жителі судової околиці з однієї і тієї ж справи збирали третю копу, причому, це ж передбачало й державне законодавство. У статутах ВКЛ та джерельних документах третя (завершальна) копа часто називалась присяжною, що означало необхідність присутності на ній очільників кожного села та представників усіх дворогосподарств та околичних сіл, щоб, за потреби, принести присягу. На білоруських землях останню копу селяни називали «остаточною», «завитою», що підкреслювало її важливість. В цілому ж кількість зібрань копного суду в одній і тій самій справі не була обмеженою, а судді копні могли збирати навколишні сільські громади по одній і тій самій справі стільки разів, скільки було необхідно для її остаточного вирішення.

У ході проведення копи вирішувалося широке коло питань внутрішнього життя окремої громади або ж цілої околиці з кількох сільських громад, які не міг самостійно розв'язати сільський староста. Важливу їх частину становили справи про розмежування земель та угідь як в середині громади, так і між окремими селами. Багато було справ, пов'язаних з майновими конфліктами, спадковістю та розподілом майна, сімейними спорами. Проте найбільш питому вагу серед справ, що розглядалися на зборах сільської громади, особливо у XVI–XVII ст., становили кримінальні справи. Остаточне рішення на сільських вічах і копах приймалися прямою більшістю голосів. А тому, хоча судді копні та окремі сільські старости й голоували на таких зборах, вони не мали переваги у прийнятті тих чи інших рішень. Щоправда вони могли скористатися своїм авторитетом, щоб переконати членів громади ухвалити саме їхню судову ухвалу.

«ЩОДЕННИК КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ»
Я. РАДЗИВІЛЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗИМОВО-ВЕСНЯНОЇ КАМПАНІЇ ПОЛЬСЬКОГО
ВІЙСЬКА У ПОДІЛЛІ (ЛЮТИЙ–КВІТЕНЬ 1651 Р.)

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
Кам'янець-Подільський

Лютнево-квітнева кампанія 1651 р. польного гетьмана М. Калиновського на теренах Поділля, дякуючи працям О. Апанович, М. Грушевського, К. Гурського, О. Дана, М. Костомарова, М. Нагельського, М. Сигидина й інших авторів в основних рисах з'ясована. У цьому контексті необхідно відзначити вагомність наукового доробку М. Нагельського, котрий присвятив її дослідженню спеціальну статтю¹. Проте джерелознавчий аспект даної проблеми залишається поза сферою інтересів істориків. У силу чого важко вияснити об'єм і наукову цінність джерельної інформації, упровадженої до наукового обігу. Як на нашу думку, евристичний пошук в архівосховищах і рукописних відділах наукових бібліотек нових матеріалів про дану кампанію дозволить не тільки уточнити й деталізувати уже реконструйовану картину її перебігу, але й внести до неї суттєві доповнення.

Переконливим аргументом на користь цього судження слугують віднайдені нами джерела про цю кампанію, що знаходяться у «Щоденнику канцелярському» Я. Радзивілла. Він зберігається в Архіві головному актів давніх (Варшава) у ф. № 553 (Архів Радзивіллів), VI відділі, сигн. № 36 і 37/1 (825 арк.). Зазначимо також, що її скорочений варіант мікрофільмований (сигн. № 36, 623 арк.). Трапилося так, що спочатку працівники архіву для опрацювання змісту «Щоденника» запропонували мікрофільм, а вже у кінці нашого стажування вдалося ознайомитися з матеріалами оригіналу. Тому посилання робляться на обидві сигнали

¹ *Nagielski M.* Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marціna Kalinowskiego przeciwko kozakom / *Mirosław Nagielski* // *Przegląd Wschodni.* — 1998. — Т. V. — З. 3 (19). — S. 413–434.

тури. На минулій науковій конференції уже ознайомлював присутніх колег із значимістю віднайдені інформації для вивчення національно-визвольної та соціальної боротьби населення Поділля і Південно-Східної Волині упродовж середини 1649 – першої половини 1651 рр. Подальше студіювання «Щоденника» дало нам підстави згрупувати виявлені відомості про лютнево-квітневу кампанію 1651 р. польського війська проти козацької України у більш-менш цілісну інформаційну систему, що проливає світло на подію, яка започаткувала новий виток українсько-польського збройного протистояння. Вони є настільки важливими, що згадуваний нами М. Нагельський, опрацьовуючи дане джерело уже після опублікованої праці про неї, цілком справедливо підкреслив: «Щоденник канцелярський гетьмана є також незамінним при реконструкції зимово-весняної кампанії сил коронних під командуванням М. Калиновського².

За нашими підрахунками, у «Щоденнику» збереглося бл. 30 копій листів, новин, «конфесат» козаків, повідомлень, що проливають світло (безпосереднє чи опосередковане) на задуми польського командування, ситуацію у Подільському прикордонні у січні-лютому 1651 р., позицію київського воєводи А. Кисіля щодо продовження переговорного процесу з Б. Хмельницьким, напад поляків на Красне та їх наступальні операції, включаючи облогу Вінницької залоги полковника І. Богуна, відступ польського війська до Кам'янця-Подільського й оцінку кампанії окремими шляхтичами тощо. Вельми важливими є кілька листів київського воєводи А. Кисіля, кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського, київського каштеляна й аноніма «Відомостей з України» (середина січня – середина лютого) для вияснення передумов польського вторгнення. Їхня інформація дозволяє встановити наступне:

- у прикордонні на теренах Подільського воєводства з обох сторін мали місце напади вояків на порубіжні поселення; Б. Хмельницький не готував наступальних дій у взимку;

² Tegoż. *Diariusze Radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych / Mirosław Nagielski // Miscellanea Historico-Archivistica. – 2001. – Т. XIII. – S. 43.*

- А. Кисіль схилявся до продовження перемовин з козацькою Україною аби зберегти мир, бо Б. Хмельницький «стоїть одною ногою у Чигирині, а другою у Криму й Стамбулі й ліпше було б, якби ті ноги вирвати з поганства, ніж поки таке стане тепер обома». На його переконання, «з хлопами, як із несамовитими людьми, потрібно було поводитися розумно, не озлоблюючи і не викидаючи у подальший відчай, але з нього виводити»³;
- король і сейм з кінця 1650 р. взяли курс на поновлення воєнних дій. Як зазначав А. Кисіль у листі від 11 лютого 1651 р. до київського підкаморія, «Ми воліли оголосити війну і тепер лише п. Бог дивом може заспокоїти цю бурю», а пізніше — 5 березня — у листі до обивателів Овруччини визнавав: «Я чекав на остаточну резолюцію від й.к.м. чи то має бути війна, чи ще до комісії вдатися...»⁴;
- упродовж січня — першої половини лютого польське командування зосереджувало сили для вторгнення в околицях Кам'янця-Подільського та Бару. Воно планувало не тільки витіснити українські сотні за демаркаційну лінію, але, як визнавав київський каштелян, й увійти до Брацлавщини⁵;
- 15 лютого, перебуваючи у Барі, брацлавський воєвода С. Лянцкоронський звернувся з універсалом до шляхти — володільців маєтків, аби вони подавали Бруняку, котрий сформував «з охоти до рицарських справ» «купу людей на сучасну послугу Речі Посполитої», можливість зупинитися на нічліг і отримувати харч, а також всюди його вільно пропускати, бо належить до війська коронного. Він слугує доказом залучення польським командуванням до лав останнього «компаній» «охотників»⁶;
- М. Калиновський готував вторгнення до Брацлавщини таємно від А. Кисіля — уповноваженого вести перемови-

³ Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553. — VI відділ. — Сигн. № 36. — Арк. 450.

⁴ Там само. — Арк. 450, 497.

⁵ Там само. — Арк. 452—453.

⁶ Там само. — Арк. 498.

ни з українським гетьманом. Він повідомив того про вчинений наступ лише після розгрому Брацлавського полку у Красному⁷.

У «Щоденнику» знаходимо цінну інформацію про оперативні дії М. Калиновського та С. Лянцкоронського на теренах південно-східної частини Подільського й східної – Брацлавського воєводств. Вона торкається наступного:

- уточнення організації вторгнення польним гетьманом до козацької України, зокрема констатується факт забрання ним з Кам'янця-Подільського частини гармат для облоги міст; місця його зустрічі з брацлавським воєводою С. Лянцкоронським у 30 км від Бару, під час якої ухвалили остаточний план операції⁸;
- з'ясування факту залишення у Барі обозу й піхоти, а також стрімкого маршу кіннотою до Красного (розташованого за лінією розмежування у козацькій Україні), де перебував полковник Д. Нечай з основними силами Брацлавського полку, що стало безпосереднім порушенням Зборівського договору;
- винищення вночі 20 лютого всієї козацької залоги у Ворошилівцях («звідкіля й один не втік»⁹);
- насичення новими, важливими для відновлення панорамами бою за Красне, деталями, зокрема: щодо смерті Д. Нечая (виявляється, що спочатку віз зазнав смертельного вогнепального поранення, а пізніше ще був «посічений» шаблями і від цих ран помер через годину); невдалого штурму замку німецькою піхотою, забраною під час походу з Кам'янця-Подільського; рішучої відмови обложених у замку козаків і міщан від пропозиції М. Калиновського скласти зброю на почесних умовах (за його визнанням, «воліли загинути ніж поклонитися й.к.м. пану н.м.»); потужного гарматного обстрілу частини міста, що прилягала до замку, від якого загинуло бл. 500 горо-

⁷ Там само. – Арк. 497.

⁸ Там само. – Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 608.

⁹ Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 467.

дян; поголовного вирізання «мазурами» «і дітей, і жінок» тощо¹⁰.

Декілька листів учасників кампанії містять цінні подробиці про оволодіння жовнірами Морафою, Шаргородом, Чернівцями, Станіславчиком, Ямполем, Рашковим та потужний спротив їм з боку козаків і міщан Стіни. Зокрема, у листі М. Калиновського від 24 лютого знаходимо унікальну інформацію про перебіг облоги Морафи та умов її капітуляції. З листа Славицького до матері від 6 березня довідуємося про масове пограбування жовнірами жителів містечок, які добровільно відчиняли брами¹¹.

Відомо, що до польського обозу з'явилися нові корогви. Про долю кількох з них, які під проводом старости житомирського у кінці лютого перебували в околицях Вінниці, знаходимо інформацію у листах ловчого київського та Славецького. Вона засвідчує, що спочатку жовніри хотіли зупинитися на нічліг у Стрижевцях, проте там не могли поміститися. Тому староста житомирський вирішив розташувати їх у Вінниці. Дізнавшись про це, козаки атакували вночі корогви й погромили їх¹².

Кілька джерел проливає світло на наступ польського війська на Вінницю та бої за неї. Показово, що, порушивши Зборівський договір, польське командування продовжувало обманювати А. Кисіля фальшивою демонстрацією наміру домагатися продовження комісії. Так, С. Лянцкоронський у листі до нього від 9 березня з Морафи ледь не проливав «крокодилячих сліз» з приводу їх затримки. Зокрема, бідкався з того, що вона не почалася, бо ні 1, ні 8 березня не отримав жодних відомостей про неї. Мовляв, переконав М. Калиновського, «умиротворивши» «Подністровський край», не переходити «лінії», а поспішити до Вінниці й там «стати на лінії в чоло ворогу, котрий надходить», що сприятиме мирним трактатам з ним (брацлавський воевода нахабно лукавив, бо не міг не знати, що Красне, Ворошилівка,

¹⁰ Там само. — Арк. 467–468, 498; сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 606, 608.

¹¹ Там само. — Сигн. № 36. — Арк. 498, 501–502, 544–545; сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 696.

¹² Там само. — Сигн. № 36. — Арк. 466, 545; сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 633.

Стіна, Ямпіль, Морафа, Рашків та Вінниця знаходилися на теренах Брацлавського воєводства, куди, згідно Зборівського договору, не могла вступати жовнірська нога)¹³. Вельми важливу інформацію про облогу полку козаків І. Богуна у Вінниці зберігає лист С. Потоцького до матері від 18 березня. Наприклад, вона уточнює дані інших джерел про долю полеглих польських ротмістрів Мелешка та М. Кисіля, міцність фортифікацій обложених козаків біля єзуїтського монастиря, небажання німецьких піхотинців штурмувати їх тощо. Знаходимо дані про відправлення М. Калиновським чат «у глиб України», які повідомляли про відступ козацьких залог з Кальника і Прилук до Немирова, де перебував уманський полковник Й. Глух, готуючись вирушити на допомогу І. Богуну¹⁴.

Маємо 6 цінних джерел щодо відступу поляків спочатку до Бара, а згодом і до Кам'янця-Подільського, а також оцінки воєнної кампанії. Це листи М. Калиновського, С. Лянцкоронського, А. Кисіля та київського каштеляна (?). Зокрема, польний гетьман повідомив з Бару 30 березня Я. Радзивілла про свої успішні дії («знесли Нечая – праву руку Хмельницького»), похід до Вінниці та її залишення внаслідок наближення потужних сил українського гетьмана і татар¹⁵. Брацлавський воєвода у 2-х листах до різних адресатів (від 31 березня та 5 квітня) нарікав на М. Калиновського за його відступ з-під Вінниці до Бара, висловлював невдоволення наказом польного гетьмана розташуватися у Хмільнику, який уже був зайнятий українцями і татарами та бій з ними, в якому останні зазнали поразки. Не приховував сумнівів в успішності задумів провести майбутню комісію у Вінниці. Наголошував на тому, що польське військо «внівеч зруйноване», а внаслідок масового повстання «подністрян», помітно зросла потуга Б. Хмельницького. Фіксуючи перебування власного полку у Мизіяківцях, 5 квітня відзначив отримання наказу рухатися до Кам'янця-Подільського¹⁶.

¹³ Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 557–558.

¹⁴ Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 543–544.

¹⁵ Там само. – Арк. 578.

¹⁶ Там само. – Арк. 579, 603–604.

У двох листах А. Кисіля й листі київського каштеляна є джерельна інформація важлива для розуміння поглядів тієї частини шляхти, котра вбачала вихід із складного становища Речі Посполитої у пошуку шляхом переговорів політичного компромісу з козацькою Україною. Так, у листах А. Кисіля від 17 і 29 березня помітні нотки глибокого занепокоєння розпочатими військовими діями, які підштовхнуть Б. Хмельницького до наступальних дій. Висловлював глибокий сум з приводу загибелі брата під Вінницею¹⁷. Київський каштелян, одержуючи відомості про перебіг кампанії, у листі до Я. Радзивілла повідомив про великі втрати польського війська (лише вбитими бл. 3 тис. осіб). На його думку, «Нешасна та голова одного Нечая, гультая, за яку така сила полягла братів наших». Тому осуджував наступальні дії М. Калиновського¹⁸.

Отже, аналіз матеріалів «Щоденника канцелярського» Я. Радзивілла промовляє про їхню значну джерельну цінність для реконструкції зимово-весняної кампанії 1651 р. польського війська.

ЛИТОВСЬКІ КАМПАНІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПЕРЕБІГ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 РР.

ВОЛОДИМИР ГАЗІН
Кам'янець-Подільський

У 1654–1667 рр. тривала московсько-польська війна, в ході якої на кону постало домінування в регіоні Східної Європи. Одним з театрів військових дій та спроб досягти політичних рішень між ворогуючими сторонами стали землі Великого князівства Литовського. Москва, заволодівши Литвою прагнула утвердитися на узбережжі Балтики. Також білоруські землі та й власне

¹⁷ Там само. – Арк. 558–559.

¹⁸ Там само. – Арк. 601–603.

литовські розглядалися царським керівництвом як територія «збирання» руських земель. Литва була слабко підготовлена до війни, а постійна опозиція польському королівському двору, сильні позиції православних піднімали шанси Москви на успіх. Насамкінець, в Кремлі розуміли, що ВКЛ виявиться на самоті проти царських військ. Адже коронне військо було зосереджене проти козацької України.

Відтак, з початком війни московське керівництво зосередило свій головний удар саме проти ВКЛ. 18 травня 1654 р. головні московські сили, очолювані самим царем виступили в напрямку Смоленська, а вже до кінця 1654 р. завершився перший етап воєнної кампанії. Результати були вражаючими, було відвойовано значну частину колишніх московських земель, зайнято Східну Білорусію.

Влітку 1655 р. військові дії в Литві відновилися. Наприкінці липня після запеклих боїв захоплено столицю ВКЛ Вільно.

Московське керівництво для закріплення своїх перемог та примусу литовського та білоруського населення на окупованих землях до підданства царю вдається до практики «батога та пряника». З одного боку, сама військова кампанія супроводжувалася надзвичайною жорстокістю та насильствами з боку московських військ. Мала місце й практики заручництва. З іншого боку, цар повсякчас намагався демонструвати свою прихильність до мешканців ВКЛ, особливо місцевої шляхти, якій у разі лояльності до московської влади обіцялося надання царських грамот «з червоними печатками» на їх бувші маєтності, а також нові маєтки, міщанам гарантувалося право безкоштовної торгівлі, а посполитим обіцяні були різноманітні пільги.

Наслідком другого етапу військової кампанії стала московська окупація майже всієї Литви та Білорусії. На грудень 1655 р. московський цар поширив свою владу на 26 литовських міст, що піддалися добровільно та 68 покоровив силою зброї, після чого повернувся до Москви і 30 грудня видав маніфест про прийняття навіки всього ВКЛ у своє підданство «згідно їх чолобитної». 3 вересня 1655 р. було видано указ, згідно якого до царських титулів було включено «...великий князь литовський і Білої Росії...»

У результаті кампаній 1654 і 1655 рр. були сформовані тенденції, які мали суттєвий вплив на подальший розвиток московсько-польського протистояння.

Насамперед, окупація значної частини Великого князівства Литовського стала вагомим фактором у ході подальшого протистояння Москви та Варшави, яке відбувалося не лише на полях битви, а й на дипломатичній ниві. Москва прагнула закріпити за собою захоплені землі. А визнання входження литовських земель до складу володінь Алексея Міхайловича ставилося в якості головної умови миру.

Другим наслідком московських успіхів 1654–1655 рр. став розкол в середовищі литовської панівної верхівки, в якій означилися три угруповання. Частина магнатів і шляхти ладна була визнати московську владу, в обмін на збереження своїх прав, маєтностей та особливого політичного устрою литовських земель. Інші, серед яких найвідомішим та найвпливовішим був литовський гетьман Януш Радзівілл, звернули свій погляд у бік шведів, яких розглядали як альтернативу Москві. 8 серпня 1655 р. вони уклали з шведами Кейданський договір, який передбачав входження Литви як автономної провінції до складу Швеції та гарантування прав і свобод литовському народу та католицькій церкві. Насамкінець, третя група загалом зберігала вірність Речі Посполитій.

Третій фактор, який постав у результаті московської окупації більшої частини ВКЛ, - це позиція литовської верхівки в «українському питанні», яка підтримала так звану «партію війни», яка в розмові з українцями віддавала перевагу канчукам. Їх позиція зумовлювалася занепокоєнням, що будь-які поступки українцям та просування в справі утворення польсько-українського союзу, призведуть до загострення відносин з Москвою, а відтак погіршення становища окупованих царськими військами литовських земель.

Насамкінець, землі ВКЛ надалі перебували в епіцентрі московсько-польського протистояння. Події (як військового, так і дипломатичного характеру) продовжували справляти відчутний вплив на перебіг боротьби Москви та Варшави за першість в регіоні Східної Європи.

Після укладення восени 1656 р. Віленської угоди і аж до 1660 р. між Москвою та Варшавою зберігалося хитке перемир'я, під час якого сторони намагалися зафіксувати перевагу (зокрема на українському театрі) та реалізувати її під час мирних переговорів. Однак, ситуація кардинально змінилася внаслідок завершення польсько-шведських переговорів та підписання 23 квітня 1660 р., Олівського трактату, який давав можливість полякам усі сили спрямувати проти Москви.

14 травня 1660 р. у Варшаві відбулася військова нарада під головуванням короля, на якій було прийнято рішення про відновлення військових дій проти московитів у Литві та Україні. Це рішення ознаменувало офіційний розрив польсько-московського перемир'я.

Уже влітку 1660 р. розпочалася воєнна кампанія в Литві. 17 червня 1660 р. поблизу селища Полонка відбулася битва між московитами на чолі з воєводою Хованським та польськими військами Павла Сапеги, Чарнецького, Полубінського та Кмітіча. Царські війська були розбиті, воєвода князь Семьон Щербатий потрапив в полон, були поранені сини Хованського та воєвода Змеєв.

У вересні-жовтні 1660 р. відбулася відома битва на р. Бася. Попри цілком протилежну інформацію щодо її результатів, аналіз військової ситуації на литовському театрі, яка засвідчила помітну перевагу польсько-литовських військ, дає підстави говорити про перемогу поляків.

Фактично литовська кампанія 1660 р. створила передумови для блискучої перемоги поляків над московським військом Васілія Шереметьєва восени 1660 р. під Чудновим, яка, своєю чергою, дала відчутну перевагу Варшаві, яка невдовзі проявилася в ході подальших польсько-московських переговорів.

ПОЗИЦІЯ ЛИТОВСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У РОЗВ'ЯЗАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ В 1655–1656 РР.

ОЛЕКСАНДР ЮГА
Кам'янець-Подільський

Однією з подій, яка значно ускладнила становище Речі Посполитої в середині XVII століття, був напад на неї в червні 1655 р. Швеції. Він відбувся в час, коли тривала війна з козацькою Україною та Московською державою. Як наслідок, це стало для Польсько-Литовської держави неабияким випробуванням на міцність, адже питання збереження єдності держави та монолітності її політичної еліти в умовах федеративного устрою стало надзвичайно актуальним. Справа в тому, що від утворення в 1569 р. Речі Посполитої відносини між Литвою та Короною були далеко не бездоганними. В значній мірі це було зумовлено прагненням литовської політичної еліти відстояти і зберегти політичну рівноправність князівства з Короною в межах єдиного державного тіла.

В умовах шведського наступу 1655 р. для Литви йшлося вже не стільки про рівноправність, скільки про власний порятунок, адже її територія перетворювалася на епіцентр військового протистояння. Відтак, не маючи підтримки з боку Варшави та можливості вести одночасну боротьбу з козацькою Україною, Московською державою та Швецією, литовський гетьман Я. Радзивілл разом з багатьма магнатами вирішили укласти угоду з останньою на умовах визнання свого підданства королю Карлу X. Власне це ставило під загрозу результати Люблінської унії 1569 р., оскільки терени Речі Посполитої обмежувалися лише Короною (і то навіть в її структурі владу короля Швеції визнала Великопольща).

Попри примирення Великого князівства Литовського зі Швецією, його становище залишалося складним у зв'язку з продовженням війни з Московією та окупацією її військами литовських теренів. У зв'язку з цим, немаловажливим значення

мало питання відносин з козацькою Україною, яка від початку 1654 р. перебувала під царською протекцією. Відомо, що впродовж 1654 р. та першої половини 1655 р. литовський гетьман Я. Радзивілл дотримувався курсу, спрямованого на врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким шляхом домовленостей з верхівкою козацької старшини, наданням їй вигідного статусу в Речі Посполитій та покращенням становища реєстрового козацтва. Так, ще в другій половині березня 1655 р. Я. Радзивілл у своїх зверненнях до Б. Хмельницького, наказного гетьмана І. Золотаренка та представника київського метрополита ніжинського протопопа М. Філімоновича підкреслював готовність Яна Казимира продемонструвати українцям «милість» і «ласку» та намагався вплинути на Золотаренка й старшину, обіцяючи їм особливі привілеї і свою особисту підтримку перед королем. Проте, виникають питання — як змінилася позиція литовських урядовців щодо шляхів розв'язання української проблеми після нападу Швеції та чи можна говорити про монолітність політичної еліти князівства у ставленні до козацької України?

Український дослідник В. Газін відзначає, що в умовах наступу російських та шведських військ на території Великого князівства Литовського в середовищі його правлячої еліти виокремилися чотири угруповання: прошведське, промосковське, пропольське та проукраїнське. Проте, аналіз джерел та наукової літератури засвідчує, що останнє з них було представлено в основному шляхтою, яка намагалася врятуватися від свавілля російських, польських та шведських військ, тобто йдеться про регіональну (приклад пінської шляхти), а не правлячу еліту. Натомість залишається нез'ясованим, яку позицію щодо козацької України займали прихильники трьох інших векторів зовнішньополітичного курсу Литви, які і складали політичну верхівку князівства (Я. Радзивілл, П. Сапіга, В. Гонсевський та інші), що власне і зумовлює актуальність порушеної проблеми.

ДЗЯРЖАЎНАЯ МЫТНАЯ СЛУЖБА ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII СТ.: АСНОЎНЫЯ ЭТАПЫ РЕАРГАНІЗАЦЫІ

ІРЫНА КІТУРКА

Гродна

У другой палове 60-х гг. XVIII ст. мытная служба ВКЛ, як састаўная частка дзяржаўнага апарата, перацярпела значныя змяненні: калі ў папярэдні перыяд, у XVI–XVII ст., яна была заснавана на практыцы аддавання дзяржаўных мытняў (мытных пастоў) у арэнду прыватным асобам, якія атрымлівалі права спаганяць або арандаваць мыта¹, то ў 1765–1770 гг. яна была перабудавана на новых прынцыпах: былі закладзены асновы дзяржаўнай мытнай сістэмы з новай арганізацыйнай структурай, пры якой на мытнях працавалі выключна дзяржаўныя служачыя².

Створаная ў другой палове XVIII ст. дзяржаўная мытная служба ВКЛ мела выразныя прыкметы бюракратычнай сістэмы: існавала іерархія кіравання і правілы субардынацыі; заняцце службовай пасады мытнікам адбывалася ў выніку прызначэння, а не выбараў; пасада не была ўласнасцю чыноўніка і ён не мог саступіць яе іншай асобе за пэўную ўзнагароду, як то практыкавалася раней; за сваю працу мытныя служачыя атрымлівалі фіксаваную плату адпаведна займаемай пасадзе; службовыя абавязкі былі дакладна размеркаваны і зафіксаваны ў спецыяльных дакументах; існавала мажлівасць перамяшчэння па службовай лесвіцы; прымянялася практыка атэстацыі афіцьялістаў; былі распрацаваны пэўныя правілы службовага

¹ *Жеребцова Л.* Деякі аспекты практычнай работы митной служби на землях Великого Князівства Литовського / Л. Жеребцова // *Ukraina Lituanica*. – К., 2013 – Т. II. – С. 219.

² *Китурко И.* Скарбовая комиссия ВКЛ и реорганизация таможенной службы в 1765–1772 гг. / И. Китурко // *Гістарычна-археалагічны зборнік*. – Мінск, 2014. – Вып. 29. – С. 139.

этыкету³. Пытанне арганізацыі і функцыяніравання мытнай службы Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) да сённяшняга дня не знайшло адпаведнага асвятлення ні ў айчыннай, ні ў замежнай гістарыяграфіі. Пры гэтым нават у існуючых нешматлікіх працах, прысвечаных дадзенай тэматыцы, назіраецца пэўны дысбаланс. Найбольш вывучанымі з’яўляюцца праблемы мытных адносін ВКЛ перыяду XIV–XVI ст., пачатак даследавання якіх паклаў М. В. Доўнар-Запольскі ў сваёй грунтоўнай манаграфіі «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» (1901 г.)⁴. Даследаванні ў гэтым накірунку актыўна працягваюць ўкраінскія гісторыкі Л. Жарабцова і А. Дзячок, аднак робяць гэта на матэрыяле пераважна ўкраінскіх тэрыторый.

Што тычыцца развіцця мытнай справы на землях ВКЛ у XVII–XVIII ст., то неабходна канстатаваць, што спецыяльных гістарычных прац па гэтай праблематыцы не існуе. Асаблівага вывучэння патрабуе рэарганізацыя мытнай службы ВКЛ у другой палове XVIII ст., калі ў ёй адбываліся якасныя і колькасныя змены.

Крыніцазнаўчая база даследавання дадзенага пытання дастаткова рэпрэзентатыўная. Аснову яе складаюць дакументы фонда Скарбавай камісіі ВКЛ, які захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Вільні (F-11).

Рэарганізацыя мытнай службы ВКЛ уваходзіла ў сферу кампетэнцыі Скарбавай камісіі ВКЛ – спецыяльнага дзяржаўнага органа па кіраўніцтву эканомікай і фінансамі, створанага ў адпаведнасці з рашэннем канвакацыйнага сейма 1764 г.⁵. Скарбавая камісія вызначала сістэму і размяшчэнне мытных

³ *Кітурка, І. Ф.* Рэарганізацыя мытнай службы ВКЛ як прыклад фарміравання дзяржаўнай адміністрацыйнай сістэмы ў другой палове XVIII ст. / І. Ф. Кітурка // *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины.* – 2014. – № 4 (85). – С. 65.

⁴ *Доўнар-Запольскі М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Доўнар-Запольскі. – Киев: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – Т. I. – VIII, 807, СХІІ с.

⁵ *Volumina legum.* – Т. VII. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. – S. 76.

пунктаў на тэрыторыі ВКЛ, рэгулявала іх колькасць, праводзіла мытную кадравую палітыку.

Галоўнай мэтай рэарганізацыі мытнай сістэмы ў другой палове XVIII ст. было максімальна поўнае абкладанне мытнымі зборамі на карысць дзяржавы і прадухіленне любых спробаў пазбегнуць выплаты дзяржаўнай мытнай пошліны.

Праведзенае даследаванне з апорай на гістарычныя крыніцы дазваляе сцвярджаць, што этапы рэарганізацыі мытнай службы ВКЛ у другой палове XVIII ст. залежалі як ад знешніх фактараў, у першую чаргу, ад змянення геапалітычнай сітуацыі і канфігурацыі мяжы ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, так і ад унутраных фактараў, звязаных са зменамі ў сістэме падаткаабкладання ў ВКЛ.

Такім чынам, асноўнымі этапамі ў рэарганізацыі сістэмы дзяржаўнай мытнай службы ВКЛ у другой палове XVIII ст. былі наступныя:

1. 1764–1765 гг. — увядзенне Генеральнай пошліны, што пацягнула за сабой ліквідацыю ўсіх прыватных мыт і мытных пунктаў і стварэнне адзінай дзяржаўнай мытнай службы ВКЛ на новых прынцыпах;

2. 1766 г. — адмена на сейме 1766 г. Генеральнай пошліны і ліквідацыя ў сувязі з гэтым унутраных мытных пунктаў у ВКЛ;

3. 1772 г. — змены ў колькасці і размяшчэнні мытных пастоў ВКЛ у сувязі з першым падзелам Рэчы Паспалітай і інкарпарацыі ў склад Расійскай імперыі часткі ВКЛ;

4. 1775 г. — аднаўленне Генеральнай пошліны і чарговяя змены ў колькасці і размяшчэнні мытных пастоў ВКЛ. Змены ў функцыяніраванні мытнай службы ВКЛ у сувязі з арганізацыяй дзейнасці Пастаяннай Рады і стварэння Мытнага дэпартаменту;

5. 1791–1792 гг. — спробы рэарганізацыі мытнай службы ВКЛ пасля абвяшчэння Канстытуцыі 3 мая 1791 г. і ліквідацыі падзелу Рэчы Паспалітай на Карону і Княства;

6. 1793–1794 гг. — рэарганізацыя мытнай службы ў сувязі са зменамі тэрыторыі ВКЛ пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай;

7. 1795 г. — спыненне існавання мытнай службы ВКЛ у сувязі са спыненнем існавання дзяржавы.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПРАВА ВКЛ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ПРАВА У 2008–2016 РР.: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

ОЛЕГ ДЯЧОК

Дніпро

Після публікації нашого огляду загального характеру в першому томі видання «Ukraina Lithuanica: студії з історії Велико-го князівства Литовського» (2009 р.) в Україні з'явилися нові дослідження з історії права ВКЛ. Для того, щоб визначити, які питання у 2008–2016 рр. викликали зацікавлення вчених, звернемося передусім до статей, оскільки вони дають можливість уявити, над чим працюють науковці, зокрема, у процесі підготовки дисертацій. Багато з таких статей опубліковано в одеському журналі «Актуальні проблеми держави і права», особливо у випуску 49 (2009 р.), «Віснику Львівського університету. Серія юридична» та київському збірнику наукових праць «Держава і право: Юридичні і політичні науки». Рідше статті з історії права та державних установ ВКЛ оприлюднювалися в інших журналах та збірниках. Автори цих видань досліджували такі аспекти:

- структура, зміст та значення Судебника 1468 р. (Ю. В. Сеньків);
- загальна характеристика Литовських статутів та їх значення, вплив на подальший розвиток права українських земель (П. П. Музиченко, Ж. О. Дзейко, Т. М. Литвиненко, В. І. Саленко, Т. О. Остапенко, І. М. Луцький, Н. В. Атаманова, В. І. Форманюк);
- джерела Статутів (І. Й. Бойко, Н. І. Далматова, Т. С. Мандюк, Ю. В. Тищенко, О. О. Бахуринська, М. Ю. Рязанов, І. М. Луцький), включаючи рецепційовані інститути та норми римського права (Є. О. Харитонова, О. І. Харитонова, І. Й. Бойко);
- регулювання Статутами різних аспектів цивільного права (Х. В. Майкут, включаючи кандидатську дисертацію), зокрема, спадкування (М. М. Ливак);

- регулювання різних сфер життя у містах, що володіли магдебурзьким правом (М. М. Кобилецький), а також грамотами міського впорядкування та Литовськими статутами (О. Й. Вовк);
- повноваження господаря (С. Г. Ковальова);
- повноваження та функціонування загальнодержавного та місцевих представницьких органів (В. М. Єрмолаєв, С. Є Цушко);
- правовий статус шляхти (Г. А. Волошкевич);
- участь народу в управлінні державними справами (Н. Д. Буша);
- закріпачення селянства (Н. В. Петровська);
- змагання католицької і православної конфесій як чинник державно-правового життя (С. Г. Ковальова) та правовий статус етноконфесійних груп (М. В. Крумаленко, включаючи кандидатську дисертацію);
- судова система та її функціонування (П. П. Музиченко, О. В. Сокальська, В. М. Петровський, Г. В. Журбелюк, О. І. Резнік, І. Г. Філінюк, В. П. Самохвалов, Н. А. Вангородська, М. М. Бедрій, І. Й. Бойко, П. Ф. Куфтирєв);
- розвиток адвокатури (М. Р. Аракелян);
- право власності та способи його набуття (І. В. Яремова);
- інститути прав на чужі земельні ділянки (Т. Є. Харитонова);
- забезпечення представництва (Н. В. Єфремова);
- реєстрація нерухомого майна (В. В. Сенчук, включаючи кандидатську дисертацію);
- опікунське право (Н. В. Поперечна);
- охорона лісів (Б. В. Кіндюк, включаючи кандидатську дисертацію, Р. Челпан);
- регулювання кримінально-правових відносин (Ю. В. Сеньків);
- кримінальні (М. І. Косяченко, М. В. Єпур, А. С. Беніцький) та майнові (Т. Ф. Коваль) покарання;
- статус української мови в правових документах періоду ВКЛ (Л. М. Писаренко);

– історіографічні (І. Б. Усенко, Н. В. Панова-Стрюк, Т. А. Бондарук, М. М. Бедрій, О. В. Мартинюк, О. В. Патlachук, С. Д. Сворака, Ю. М. Михайлюк) та джерелознавчі (О. Й. Вовк) аспекти дослідження права ВКЛ;

– вивчення Литовських статутів майбутніми юристами (А. В. Семенова).

Новаторським для історико-правової науки є застосування кількісних методів для дослідження Статутів (О. Л. Копиленко, Б. В. Кіндюк).

Таким чином, у 2008–2016 рр. найбільшу увагу українських істориків права привертала джерела, зміст, структура, значення Литовських статутів, регулювання їх приписами різних сфер діяльності, а також структура й функціонування судових органів ВКЛ.

З АНТРОПОЛОГІЇ АКАДЕМІЧНОГО ЖИТТЯ: ЯК П. К. СОСЕНКО ПИСАВ ДИСЕРТАЦІЮ ПРО КАПТУРОВІ СУДИ

СВІТЛАНА БЛАЩУК

Київ

У вітчизняній історіографії тему каптурових судів досліджено досить поверхово. Тому не дивно, що свого часу академік М. П. Василенко, будучи головою Комісії для вивчення західно-руського та вкраїнського права, звернув особливу увагу на малознані питання історії. Саме за його керівництва пріоритетним напрямом наукової діяльності інституції стали аналітичні праці з історії українського права. Члени комісії старшого покоління були вже відомими спеціалістами, тому фактично намагалися розробляти теми, дотичні до своїх уже сформованих наукових зацікавлень. А от інтереси молодих людей, які приходили в комісію, намагалися спрямувати в потрібному руслі. Тому 1926 р. сам М. П. Василенко запропонував новому аспірантові П. К. Сосенку написати працю з досі невивченої про-

блематики: «Походження та розвиток каптурових судів на Правобережній Україні у XVI ст.».

Будучи людиною, яка виросла в науковому оточенні й добре розуміла специфіку наукових пошуків, П. К. Сосенко охоче взявся до роботи, тим більше, що до нього в Київському центральному архіві давніх актів (нині – ЦДІАК України) з необхідними йому справами практично ніхто не працював. Зауважимо, що в 1920–1930-х рр. завдяки зусиллям директора архіву В. О. Романовського для дослідників було удоступнено велику кількість реставрованих і консервованих, систематизованих та впорядкованих актових матеріалів. Тож П. К. Сосенко одержав унікальну можливість першим опрацювати цілий масив актів. Це стало певним науковим поштовхом, але, як показав результат – не надто вплинуло на його роботу...

Свою працю П. К. Сосенко написав доволі швидко й уже на початку січня 1930 р. на одному з засідань комісії відбувся її промоційний захист. Офіційні опоненти – С. М. Іваницький, В. О. Романовський та неофіційний – І. Ю. Черкаський загалом схвально охарактеризували студію аспіранта, визнавши її наукову цінність [1, арк. 1]. Відзначався в першу чергу опрацьований молодим дослідником архівний матеріал. Натомість зауваження опонентів, які були суттєвими та впливали на враження від аспірантської роботи, пролунали завуальовано. Зокрема те, що розділи виокремлено доволі хаотично, а висновки як такі взагалі відсутні [2, арк. 3–4]. Постає питання: чому? Відповідь знаходимо у спогадах Н. Д. Полонської-Василенко[3].

Виявляється, роки аспірантури у П. К. Сосенка проходили доволі «своєрідно». Уже з перших місяців його роботи члени комісії завважили лінь та нездатність до наукової роботи [3, арк. 314]. Коли термін навчання спливав, від П. К. Сосенка відмовився його науковий керівник – І. О. Малиновський, оскільки не зміг добитися жодних результатів [3, арк. 315]. М. П. Василенкові довелося рятувати ситуацію – він попросив С. Г. Борисенка й Л. О. Окиншевича допомогти вчорашньому аспірантові хоч якось упорядкувати його матеріали.

Пізніше М. П. Василенко називатиме це своєю помилкою, адже він уважав, що, захистивши дисертацію та здобувши зван-

ня наукового співробітника, П. К. Сосенко піде з академії й таким чином комісія зможе його здихатися. Але після захисту той доклав усіх зусиль, щоб залишитися штатним співробітником академічної установи, ставши, за словами М. П. Василенка, «баластом, який нічого не робить та займає чиєсь місце» [3, арк. 316]. Перед захистом дисертації П. К. Сосенка, напевно передбачаючи результат, непримиренну позицію зайняв С. Г. Борисенок, не з'явившись на обговорення.

Праця П. К. Сосенка, хоч і стояла у видавничому плані комісії (вказувався навіть її обсяг – 10 друк. арк.), світ так і не побачила (власне, як і статті із зазначеної проблематики). На сьогоднішній момент складно сказати, чи була ця студія взагалі підготовлена до друку. У фонді М. П. Василенка зберігаються лише тези дисертації (свого роду автореферат). Але, якщо брати до уваги всі перипетії роботи над нею П. К. Сосенка, номінальне авторство тексту доволі сумнівне.

Джерела та література

1. ІР НБУВ, ф. 40, № 162–237.
2. ІР НБУВ, ф. 40, № 678.
3. ЦДАМЛМ України, ф. 542, спр. 46.

Наукове видання

**V Міжнародна наукова конференція
«Україна і Велике князівство Литовське
в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні,
міжнаціональні та соціокультурні відносини
в загальноєвропейському вимірі»**

13–16 вересня 2017 р.
Кам'янець-Подільський

Тези доповідей

Відповідальний редактор
Валерій Смолій

Оригінал-макет
Уляна Зарицька

Підписано до друку 07.09.2017 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 5,12. Обл. вид. арк. 4,78.
Наклад 300 прим. Зам. № 775.

Друк ПП «Аксіома».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1808 від 26.05.2004 р.